

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
факультет соціології
кафедра теорії та історії соціології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

«ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЕМПІРИЧНИХ ОЗНАК ПРЕКАРІАТУ У СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»

Спеціальність: 054 «Соціологія»

Освітня програма: «Соціологія»

Освітній рівень: магістр

Кваліфікація: магістр соціології

Виконавець:

Ферт Микола Вікторович,
студент магістратури

Науковий керівник:

Мороз Євгенія Олегівна,
кандидат соціологічних наук, асистент

Магістерська робота допущена до захисту
рішенням кафедри *теорії та історії соціології*

Протокол № _____ від « ____ » _____ 2020 р.

В.о. зав. кафедри _____ доц. Малес Л.В.
підпис

Київ 2020

Реєстрація_____
номер_____
дата_____
підпис лаборанта кафедри**Рекомендовано
до захисту**_____
підпис наукового керівника_____
ініціали, прізвище наукового керівника**Результат захисту**_____
оцінка_____
дата захисту**Голова ЕК**_____
підпис_____
ініціали, прізвище**Члени ЕК**_____
підпис_____
ініціали, прізвище_____
підпис_____
ініціали, прізвище_____
підпис_____
ініціали, прізвище_____
підпис_____
ініціали, прізвище**Секретар ЕК**_____
підпис_____
ініціали, прізвище

АНОТАЦІЯ

Ідентифікація емпіричних ознак прекаріату у структурі українського суспільства

У даній роботі розкривається тема класової стратифікації сучасних суспільств. Більшість сучасних суспільств знаходяться на перехідному етапі економіки від індустріального типу до постіндустріального. У результаті динамічних змін економічного та політичного поля поступово починають з'являтися нові класові утворення. Одним із таких утворень можна вважати прекаріат – новий соціальний клас, який є інклюзивним для середнього класу та більш нижчих прошарків населення. Прекарна зайнятість є незахищеною та економічно нестабільною, результатом чого постає зростання соціальної напруги та негативних економічних явищ в межах суспільства.

В межах теоретичної частини даної роботи розглянутий процес еволюції класових концепцій та поступове становлення концепції прекаріату у сучасних суспільствах. Останні розділи присвячені пошуку та визначенню можливостей застосування концепції прекаріату та прекарної зайнятості до українського суспільства.

Ключові слова: соціальні класи, класова структура, класова стратифікація, прекаріат, прекарні відносини

ANNOTATION

Identification of the empirical characteristics of precariat in the structure of Ukrainian society

Modern societies are no longer can be described as an actual industrial or developing as they are passing through the variety of social and economic changes. One of those social changes is a result of long-term economic and social crises – precariat. According to Guys standing precariat states for the dangerous and not stable social class that can cause lots of economic problems in the nearest future.

This graduate work or thesis is concentrated on the possibilities of usage of the precariat theory on the actual Ukrainian society through the theoretical review on the evolution process of the social class stratification theories.

Key words: social classes, class structure, class stratification, creative class, precariat, precarious labour.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. Історико-соціологічний огляд теоретичних уявлень щодо соціальної стратифікації та соціальних класів	
1.1 Основні теоретичні погляди на проблему конструювання соціальних класів у XVIII – XIX ст.	7
1.2 Сучасні методології аналізу соціальних класів та сучасні класові утворення	14
Висновки до першого розділу	
РОЗДІЛ 2. Соціологічний огляд теоретичного концепту прекаріату та прекарної зайнятості	
2.1 Специфіка прекаріату як новітнього рушія суспільних змін за Гаєм Стендінгом	30
2.2 Прекарність трудових відносин як перспектива маргіналізації соціальних класів	36
Висновки до другого розділу	
РОЗДІЛ 3. Прекаріат в Україні. Теоретичний та емпіричний виміри дослідження	
3.1 Теоретичні аспекти прекаріату в Україні	48
3.2 Емпіричні індикатори прекаріату в українському суспільстві	51
Висновки до третього розділу	
Висновки.....	57
Список використаних джерел.....	59

ВСТУП

Актуальність теми.

Соціальна ієрархія та структурування соціальних прошарків населення постає доволі важливою частиною сьогоднішньої соціальної реальності. З часів рабовласницьких систем і до капіталістичної економіки класові системи постають як індикатор соціальних явищ, конфліктів, змін. Повільний перехід індустріалізму до помірнього постіндустріалізму, глобалізація інформаційного простору, зміна ролі економічного та інформаційного капітал – ХХІ ст. детерміноване глобальними соціальними змінами. Соціальні структури перебувають у постійному русі, отримують нові властивості та ознаки, які все більше відображують не локальні, а глобальні соціальні тенденції. Одним із таких випадків можна назвати поступову видозміну класичних класових стратифікацій. Від капіталістичного та індустріального поділу суспільств за критеріями власності до поступової ери інтелектуального капіталу.

Соціальна нерівність та її похідні все ще детермінує розвиток соціальних структур, а отже і потреба у деталізованому розгляді складових соціальної структури сучасних суспільств все ще актуальна. Класичні класові теорії К. Маркса, М. Вебера, Ф. Енгельса стають базисом для новітніх, більш прогресивних концепцій П. Бурдьє, Е.О. Райта, Г. Еспіна-Андерсена, де основну роль відіграють вже політичний, культурний та соціальний капітали, більш диференційована структура професій. Дослідницька увага зосереджується вже не лише на локальних випадках класової нерівності, проте й на глобальному відображенні економічних явищ.

Одним із специфічних наслідків глобалізації економічного та інформаційного простору постає прекаріат – новий соціально-економічний клас, який представляють індивіди залучені у незахищені трудові відносини. Перші дослідження даного соціального феномену можна спостерігати у роботах М.Фуко, Т.Адорно та П.Бурдьє, проте лише у суто теоретичному та прогностичному вимірах. Перші концептуальні напрацювання викладені у праці Г.Стендінга – «Прекаріат – новий та небезпечений клас». Автор

визначив основні особливості сучасного прекаріату як глобального явища та зазначив на його локальних проявах у країнах індустріального та перехідного типу. Досить швидко теорія набула популярність серед дослідників класових структур, оскільки її емпіричні відображення вже почали з'являтися у суспільствах, а отже і потреба у поясненні стає доволі актуальною. Прекаріат із класу «у собі» швидко перетворюється у структурований соціальний клас, який поглинає все більше незахищених соціальних прошарків, розмиваючи межі між класичними соціальними стратами.

Основним із найбільш актуальних питань у сучасних умовах української економіки стає можливість застосування концепції прекаріату до української класової системи, можливість прогнозування соціальних змін, конфліктів. Як виглядає український прекаріат та як впливають на його формування локальні економічні каталізатори? Саме у актуальності та невирішеності даних проблем і полягає актуальність даної роботи.

Наукова проблема даного дослідження полягає у потребі визначення емпіричних ознак теоретично існуючого класу та подоланні наукової суперечності між класом як теоретичним концептом та реальним соціальним утворенням.

Об'єкт: соціологічні підходи до дослідження прекаріату.

Предмет: емпіричні ознаки прекаріату як соціального класу

Мета: визначити основні емпіричні індикатори прекаріату як соціально-економічного класу в українському суспільстві

Завдання:

- Здійснити історико-соціологічний огляд становлення уявлень щодо сутності соціально-економічного класу;
- Виявити засадничі положення концепції прекаріату за Гаєм Стендінгом;
- Визначити характеристики прекаріату як класу у концепції Гая Стендінга;
- Виявити специфіку та можливості застосування концепції прекаріату Гая Стендінга до українського суспільства;

- Визначити основні емпіричні індикатори прекаріату в українському суспільстві.

Структура роботи. Робота містить вступ, 3 розділи, кожний з яких містить 2 підрозділи, висновки, перелік використаних джерел (52 позиції), додатки (7 одиниць).

Ключові слова: соціальні класи, класова структура, класова стратифікація, прекаріат, прекарні відносини.

Key words: social classes, class structure, class stratification, creative class, precariat, precarious labour.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНИЙ ОГЛЯД ТЕОРЕТИЧНИХ УЯВЛЕНЬ ЩОДО СОЦІАЛЬНОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ КЛАСІВ

1.1 Основні теоретичні погляди на проблему конструювання соціальних класів у XVIII – XIX ст

Ієрархія та підпорядковане структуроване соціальне співіснування постає доволі вагомим темою будь-якої соціальної чи політичної науки ще з часів стародавньої епохи розвитку світу. Класична стратифікація соціуму на «правлячих та керованих» була актуальна за перших імперіальних та міжсоціальних устоїв, проте у науковому полі перші напрацювання стали не стільки деталізуючими, скільки дефінітивними.

Значний розвиток соціального устрою в Стародавній Греції став поштовхом для наукової полеміки навколо питань соціальної політики та засадничих питань демократії. Даний каталізатор став доволі актуальним для Арістотеля, який став одним із перших мислителів, які розглядали проблематику соціальної стратифікації суспільства та поділу існуючої соціальної системи на класи. Класи як специфічні одиниці стратифікації або соціальні верстви, які диференціюють суспільство за статусними показниками та матеріальним забезпеченням індивіда. Суспільство Стародавньої Греції дослідник поділяв на три соціально-економічні формації, умовно визначаючи їх як соціальні класи. Бідні, які становили маргіналізовані верстви населення, багаті, які були основними землевласниками, середній клас – основний «власник» політичного капіталу у розумінні влади та «демократичних виборів» у їх ідеальному формулюванні. Такий соціальний устрій, на думку тогочасних філософів дійсно відображав суспільне життя, проте лише тому, що варіативний ряд соціально-статусних та біхевіористичних факторів ще не був настільки диференційованим і не надавав більше варіантів та індикаторів для відображення більш відокремлених та деталізованих соціальних класів, що з

часом з'являться разом з приходом капіталістичного устрою. Арістотель продовжував власні теоретизування щодо середнього класу, дещо романтизуючи та ідеалізуючи його соціальний статус. Влада у руках середнього класу можлива лише за його чисельної переваги над іншими соціальними класами, що вказує на потребу загальної стабільності та балансу соціальної системи. Політія та демократія – є продуктами ідеального співіснування членів середнього класу при розгляді соціального класу «у собі».

Поступовий розвиток соціально-політичних наук у Європі став не лише викликом, проте й поступовим інструментом для нових аналітичних робіт з тогочасних соціальних порядків та «систем. Філософія у аналізі соціального відходить дещо на другий план та поступається економічній та політичній теорії у їх тогочасних утіленнях. Прикладом такого синтезу теоретичних концепцій можна вважати роботу А. Сміта «Дослідження про природу та причини багатства народів», в якій автор розглядає прихід капіталізму та його наслідки для тогочасної Англії [Сміт, 1956: с. 205-208]. Як і Арістотель, Сміт запропонував умовно поділити суспільство тогочасної Великобританії на декілька соціальних класів, саме поняття класу автор ототожнив із соціальним прошарком. Класи, як і у класичному марксизмі, знаходяться у постійному антагонізмі та мають економічне становище індивіда за основний індикатор поділу. Сміт запропонував три класи: пролетарі, капіталісти та землевласники. Пролетарі у своєму класичному розумінні виступали як наймана робітнича сила. В той час, які більшість класових систем будувалася на антагонізмі двох основних клас, Сміт запропонував розглядати елітаризм суспільства та поєднати клас землевласників та капіталістів у один умовний союз, інтереси якого протиставлялися інтересам пролетарів. Як і зазначалось у введенні, робота англійського економіста була спрямована на вирішення не соціальних питань, а на деталізацію економічних проблем та боротьби за владу, оскільки на думку дослідника саме у боротьбі за політичну владу та контроль над ринком і виражається антагонізм соціальних класів. Згодом

робота Сміт зустріла шквал критики, основа якої лежала в ідеалізованості класового поділу та фактичній локальності даного прикладу. Частина його роботи була продовжена у працях Д. Рікардо. Дослідник фокусував аналітичне питання вже не на політичній системі суспільства, а залишив лише суто економічні питання, на кшталт, матеріальний дохід та загальної економічної забезпеченості індивіда в межах суспільства, а згодом і соціального класу. Рікардо запропонував поділяти суспільство на наступні соціальні класи:

1) клас лендлордів, тобто землевласників – основний вид доходів даного класу базується на ренті, доволі обмежене формулювання, проте актуальне для тогочасної економічної системи;

2) власники економічного капіталу – здебільшого у такому формулюванні йдеться про індивідів із власною капіталізацією у виді грошових доходів;

3) робітнича сила – класичне марксистське визначення пролетаріату, представники якого мали за основний дохід заробітну плату.

Доволі критично науковий дискурс поставився і до роботи Рікардо, вказуючи теорію соціальний класів як спосіб вирішення дистрибутивно-економічних порядків в суспільстві. Клас як соціальна формація повністю втратив дану дефініцію, перетворившись в економічну формацію. Слід відзначити, що дослідник намагався поєднати вид доходів як основний індикатор з ціннісними орієнтаціями та стилем життя індивідів, проте дана кореляція мала занадто узагальнений вигляд та не отримала потрібного наукового аналізу та аргументації. Пізніше у працях Блауга даний приклад буде розглядатися на рівні спроби формації перших економічних систем, проте доволі невдалих.

Значним досягненням теоретичних напрацювань Рікардо та Сміта є доволі влучне застосування конфлікту інтересів між класами як основної ланки поділу. Конфлікт та класова боротьба інтересів не лише в

економічному полі володіння та дистрибуції ресурсів є основою багатьох сучасних класових теорій, про які будуть перераховані надалі.

Соціальний розвиток XVIII-XIX ст. відбувався паралельно з розвитком та деформацією класичних економічних систем. Більшість філософів та метафізиків того часу намагалися пояснити стрімкі соціальні перетворення варіантами інтерпретації соціальної поведінки індивідів в умовах капіталізму. Так, одними із перших «соціологічних» дослідників соціальних класів можна визначити А. Сен-Сімона, К. Маркса та Ф. Енгельса.

У пошуках оптимізації економіки тогочасних суспільств Анрі Сен-Сімон зробив спробу «розумної» стратифікації суспільства. Загалом, підкреслюючи еволюційність соціально-економічного розвитку, дослідник запропонував три специфічних фази розвитку. Перша фаза визначається як теологічна, оскільки влада зосереджується у таких соціальних верств як феодала та духовенство. Друга фаза визначає концентрацію влади вже в руках політиканів, юриспруденції, «метафізиків». Друга фаза може бути ототожнена з загальною бюрократизацією влади та створенням політичних соціальних інститутів. Третя фаза визначається доволі популярним на той час визначенням «позитивна». За даної фази влада знаходиться в руках промисловців та вчених чи дослідників. Як і було вказано раніше, конфлікт інтересів сторін і є запорукою змін фаз, оскільки перехід від однієї до іншої можливий лише у повній видозміні владної системи, а отже і у повній зміні структури політичної системи. Проте не стільки політична влада та політичний конфлікт є центральними у структурі Сен-Сімона, скільки праця всіх та кожного. Саме праця та «окупація» індивіда стали основним поняттям та центром соціальних систем. Матеріальне становище індивіда визначається у системі робочих відносин та у кореляції з його становищем у системі праці. З даної позиції, дослідник вирішив поділити суспільство на три соціально-економічні класи: ліберальні професії, консервативні професії (власники), клас індустріалістів (класичний пролетаріат, тобто основна робоча сила суспільства) [Шемчушенко, 1998]. Така класова структура, яка тримається

лише на праці, прямувала, на думку дослідника, до позитивного стану. Позитивний стан як фінал прогресу будь-якого суспільства стає можливим лише коли «союз» промисловців та представників науки поєднують свою зусилля у загальній праці та створенні нових, більш прогресивних, робочих місць.

Проте відмінність соціально-економічних формацій з часом стала очевидною для науковців Європи. Промислова революція, подальші соціальні протести та феномени нового зразку залишали більше наукових запитань, аніж тогочасні теорії могли відповісти. Саме в часи активних соціальних, політичних та економічних змін починає конструюватися найбільш домінантна теоретична концепція, яка згодом отримала парадигмальний розвиток – марксизм. Авторами даної теорії вважаються К. Маркс та Ф. Енгельс. Обидва дослідники поєднали останні досягнення соціальних наук, економічної теорії, філософії та політичних учень у комплексному новому погляді на стрімкі зміни не лише в соціальному, проте й в науковому полях. Найбільш вагомим працею стає «Капітал», у якій автори намагаються дослідити та спрогнозувати динамічні процеси змін в економіці та соціальних відносинах тогочасного суспільства [Маркс, 1978: т.1, с. 43-321]. Основним здобутком вчених у плані детермінування нових стратифікаційних систем постає загальна зміна вектору класової стратифікації. Звертаючись до праць А. Сміта, Д. Рікардо та А. Сен-Сімона можна визначити одну спільну «ідеалізовану» рису – правило суспільного договору та основну політичну міць в руках еліти, правлячого класу. Так, всі системи наголошують на існуванні конфлікту як рушійної сили змін та дефінітивної ознаки для кожного класу (інтереси), проте лише у праці К. Маркса та Ф. Енгельса конфлікт постає як домінуюча складова будь-якого соціального розвитку. Замість трьохрівневої класової системи дослідник запропонував визначати два основні класи та конфлікт між ними, який стане в основі промислових та політичних відносин. Конфлікт є неминучим та приводить до неминучої перемоги однієї сили над іншою. Конфлікт є

запорукою постійних політичних змін, постійного невдоволення класів, постійного самовідтворення.

Як і було зазначено раніше, на відміну від класичних стратифікаційних формацій, класова стратифікація не засновувалася на принципах політичної влади чи релігійних вірувань індивідів.

Отже, основними класами індустріального капіталістичного суспільства за К. Марксом є:

- 1) Буржуазія - вищий соціальний клас, за своїм розміром доволі невеликий. Об'єднує у собі власників засобів виробництва;
- 2) Пролетаріат - власники робочої сили. Не володіють засобами виробництва, що ставить їх нижче буржуазії на декілька щаблів у економічному положенні у капіталістичному суспільстві. Нині робітничий клас;
- 3) Додаткові класи - великі землевласники, селяни, сільськогосподарські робітники, дрібні міщани, люмпен-пролетаріат;

Основою для даної класової системи стало володіння засобами виробництва. Промислова революція та загальні соціальні настрої робітничої частини населення навели дослідника на думку, що вся боротьба, яка детермінує соціальні відносини та відокремлює один клас від іншого сконцентрована над засобами виробництва. Один клас володіє засобами, інший користується. Пролетаріат, або робоча сила, лише використовує засоби виробництва, в результаті чого з'являється соціальний процес відчуження від власних продуктів виробництва, а згодом і від власної соціальної позиції. Даний процес можна порівняти із класичним поняттям аномії Е. Дюркгейма. Іншим доволі важливим моментом можна відзначити загальне застосування класової концепції К. Маркса на більшість капіталістичних суспільств, а не лише на локальні випадки як у описаних раніше теоретичних концепціях.

Ф. Енгельс дав доволі вдале визначення феномену класової боротьби: "Именно Маркс впервые открыл великий закон движения истории, закон, по которому всякая историческая борьба - совершается ли она в политической, религиозной, философской или в какой-либо иной идеологической области - в действительности является только более или менее ясным выражением борьбы общественных классов, а существование этих классов и вместе с тем и их столкновения между собой в свою очередь обуславливаются степенью развития их экономического положения, характером и способом производства и определяемого им обмена." [Маркс, 1969].

Головними силами, що вели соціальну боротьбу за володіння засобами виробництва були пролетаріат та буржуазія. Сутність боротьби між цими класами, за Марксом, полягала в тому, що перемога однієї і подальша зміна класових позицій обох неодмінно призводить до прогресу економічної, політичної і соціальної систем суспільства. Одним із найважливіших аспектів становлення класу була стадія розвитку його свідомості. Класова свідомість інтерпретувалась дослідником як момент розуміння людьми їх належності до певного класу, їх соціально-економічної спільності. Маркс виділяв два етапи розвитку соціального класу: "клас у собі", коли класова свідомість ще не сформована і клас "для себе", коли члени класу чітко розуміють спільність і бачать спільного ворога – інший соціальний клас.

Іншим важливим кроком у розгляді соціальних класів стала теорія Макса Вебера, у якій він визначив одразу декілька чітких факторів формування класів у капіталістичному суспільстві. Прусський соціолог інтегрував до економічної теорії ще більшу кількість соціологічних теоретизувань. Вебер використовував поняття класової позиції для більш детального розгляду структури соціальних класів. В результаті він розділив три найголовніші складові загальної класової позиції, а саме: клас, статус та влада. У даній схемі клас відповідає економічному становищу людини, в той час як Маркс використовував це поняття як єдину можливу детермінанту, Вебер додав поняття статусу як визначення соціального престижу й поваги у

суспільстві та влади як можливості забезпечення виконання власних інтересів за допомогою та наперекір іншим членам суспільства. Таким чином, Макс Вебер визначив повноцінні фактори формування соціально-економічного класу: партію (об'єднання людей за спільним владними інтересами і політичними мотивами, еквівалент класовій свідомості Маркса), статусні групи (об'єднання людей за спільним стилем життя) та суто економічні класи [Вебер, 1994: с. 169-183]. Німецький соціолог також вказував на важливості кваліфікації та рівня обізнаності людини у професійній сфері, диференціюючи людей всередині одного соціально-економічного класу. Кваліфікація дозволяє індивіду покращити свої життєві шанси у доступі до різних благ. Даним переосмисленням класичної теорії К. Маркса Макс Вебер визначив та розвинув соціальний аспект класової стратифікації, приділяючи суттєву увагу класовим позиціям та поняттю соціального статусу й престижу. Теоретичні напрацювання Макса Вебера використовуються у сучасних дослідженнях професійної стратифікації та професійного престижу й картографуванні нових соціальних класів.

Майже всі концепції соціального класу, що датуються XVIII-XIX ст. мали більш економічний характер та базувалися на матеріалістичних детермінантах і лише у працях Макса Вебера можна визначити клас як ланку соціальної стратифікації, що детермінується не лише матеріальними факторами. Важливішою особливістю є саме результативність праці у вигляді матеріального еквівалента.

1.2 Сучасні методології аналізу соціальних класів та сучасні класові утворення

Сучасний етап наукового осмислення класових концепцій та поступового емпіричного осягнення соціальних класів визначає дві основні альтернативні «течії». Перша течія визначається прихильниками «смерті

соціального класу». Дана теорія визначається схильністю до поступової втрати класової ідентичності. Дж. Пакульські визначає схильність індивідів у суспільстві до втрати «відчуття причетності» та специфічного класового інтересу. Індивіди постіндустріальних суспільств сучасності більш схильні до «індивідуального» визначення в межах сучасних суспільств, все більш стає поширеною «егоїстична» психологічна диспозиція. Ще одним аргументом до визначення «смерті» соціальних класів є поширення різного типу ідентифікацій. Диференціація соціальних систем зазнала значного розвитку, в результаті чого збільшилася кількість варіацій ідентичності індивідів, на даному рівні розвитку індустріалізму дослідник визначає, що стандартна капіталістична система власності та соціальних відносин втрачає домінуючі позиції та надає індивідам більшу можливість детермінації та варіативності, в тому числі дослідники визначають появу масового руху капіталізму у бік постфордистської зайнятості [Pakulski J., Waters M., 1996].

Прихильники другої течії визначають важливість класового поділу та зазначають на існуванні різних стратифікаційних систем, визначення яких пов'язане здебільшого зі стратегічним підходом та системою класифікаторів. Наразі можна визначити два різновиди стратегічних підходів до класового аналізу: градаційно-репутаційний та реляційний. Градаційно-репутаційні стратегії у XXI ст. реалізуються у варіаціях ISEI (міжнародний соціально-економічний індекс Г. Газенбаума), SIOPS (міжнародна шкала професійного рейтингу Д. Треймана), включаючи класифікатор освіти ISCED, класифікатор занять ISCO, класифікатор видів економічної зайнятості NACE, класифікатор статусів зайнятості ICSE тощо. Дана стратегія є детерміністською та закріплює індивідів в межах конкретного соціального виміру в соціально-економічні класи, в основному опираючись на суто економічні показники та визначення капіталістичної економіки. Критичний аспект даного підходу полягає у недосконалості класифікаторів та градаційних систем. Більшість дослідників визначають, що за допомогою

даного підходу можна визначити базові емпіричні індикатори та дослідити динаміку змін економічної стабільності країни чи регіону.

Більш контроверсійним підходом є реляційна стратегія. Е. О. Райт умовно поділяє реляційний підхід на декілька суто теоретичних напрямків: неомарксизм, неовеберіанство, культурорієнтована стратегія та синтетична. Основні класові концепції, зазначені у даному розділі є результатами праці дослідників, які керуються реляційним варіантом стратегії. Основна спрямованість реляційних стратегій полягає у дослідженні соціальних нерівностей різного масштабу. Так, наприклад, Райт визначає важливість визначення владних відносин та процесів привласнення благ та капіталів, відмінності життєвих шансів різних соціальних груп, сутність, функціональне навантаження та життєвий цикл макроструктурних соціальних конфліктів тощо. Дослідники даного підходу відзначають, що його актуальність полягає у можливості дослідження андеркласів та маргінальних груп населення, визначення динаміки бідності та варіативності ринку праці в умовах капіталістичної економіки та незахищеності малого бізнесу. Далі пропонуємо ознайомитись з основними класовими концепціями сучасного етапу розвитку.

Сучасний етап дослідження класової структури та соціальних класів на загальному рівні характеризується науковим плюралізмом у підходах до визначення категорії соціального класу. Українська соціологиня Ольга Куценко у своїй статті "Соціальні класи: соціологічні інтерпретації та підходи до вивчення" проводить ґрунтовний зріз соціологічних теорій від минулого до сьогодення та наводить три сучасні трактування категорії соціального класу:

- 1) Клас номінальний – одиниця диференціації людей за певними ознаками. Дана інтерпретація класів є досить корисною при визначенні функціональних відмінностей представників одного суспільства. Спільним критерієм частіше за все визначають ресурс або наявність певного типу капіталу.

2) Клас інтерпретаційний – одиниця суб'єктивного поділу людей на "своїх" та "інших". Дані класові одиниці найкраще описує поняття "класової свідомості" і розуміння індивідами їх позиції у суспільстві шляхом співвіднесення себе з іншими людьми.

3) Реляційний клас – одиниця пояснення системи владних та дистрибутивних відносин у суспільстві. Даний підхід є найбільш використовуваним саме в соціологічних дослідженнях, оскільки дає змогу дослідити рівень інтеракції представників різних класів та визначити характер соціальної взаємодії та можливих конфліктів [Куценко, 2014: с. 69-75].

Кожен із даних підходів отримав свій розвиток у різних соціологічних дослідженнях. Французький соціолог – П'єр Бурдьє розглядав поняття соціального класу як суто номінально соціологічну категорію. На його думку, класи – продукт рефлексії дослідника, адже вони є певним "ідеальним типом". Соціальний клас може стати ланкою історичного розвитку та існуючих соціальних взаємовідносин лише тоді, коли існує певна низка соціальних умов [Радаєв, 1996: с. 124–130].

Дослідник визначив наступні умови:

1) Наявність спільних диспозицій та інтересів. За даних умов люди починають розуміти й осягати схожість один з одним і поступово формувати тісний зв'язок, що потрібен для системи взаємовідносин.

2) Спільний колективний габітус. Габітус слід розцінювати як продукт індивідуальної соціалізації, тобто індивідуальні установки та сприйняття світу. Бурдьє наголошує на обов'язковості існування колективного спільного габітусу для формування соціального класу. Габітус здатний надавати класові певні риси, що характерні для людей, які в нього входять.

3) Класова свідомість. Дана умова відрізняється від перших двох тим аспектом, що індивіди розуміють спільність та належність до даного класу і починають протиставляти інтереси та позиції свого класу іншим класам у боротьбі за владу. Таким чином, фактична легітимація соціального класу

потребує його представників у владній структурі та боротьбі за політичну владу, тобто класичні Веберівські політичні партії.

З останньої умови можна зробити висновок, що Бурдьє вбачав причину класової боротьби не у контролі за засобами виробництва, а у владі. Тобто класи змагаються у різних соціальних системах за право визнання своїх інтересів та отримання легітимного шляху їх реалізації – політичної влади. Лише наявність політичної сили та її представництва у боротьбі за владу перетворює номінальний клас або "клас на папері" у реально існуючий.

Концепцію реляційного класу свого часу розвивали Карл Маркс та Макс Вебер, чії ідеї були використані у сучасних теоріях класових стратифікацій. Одним із представників осучаснення класичної марксистської теорії став Ерік Олін Райт. Американський соціолог, як представник аналітичного марксизму, висунув теорію щодо зміни детермінуючих факторів класової стратифікації. До класичного володіння засобами виробництва він додав специфіку контролю. Тобто головним критерієм став тривимірний контроль, а саме: контроль над інвестиціями та капіталом, контроль над фізичними засобами виробництва та контроль над владою. В додаток до специфіки контролю Райт запропонував визначати класи у відносинах експлуатації. Експлуатація, на думку вченого, - це явище, яке полягає у виявленні антагоністичних відносин у економічній системі суспільства. Дане явище визначається схожим чином до класичного розуміння поняття відчуження, а саме: власник збагачується за допомогою праці експлуатованого працівника; "експлуататор" є власником засобів виробництва, а експлуатована людина – ні; дистрибутивну функцію результатів виробництва здійснює не працівник, а "експлуататор". Не менш важливим аспектом класового поділу Райт вважав кваліфікацію та спеціалізацію індивіда, посилаючись на теорію Макса Вебера. Отже, американський соціолог визначив важливість елементів професійної стратифікації у межах класового дискурсу [Райт, 1977].

Більший розвиток Веберівської класової теорії здійснив Джон Голдторп у спробах формування сучасної теорії класової стратифікації. Власну теорію дослідник визначав за факторами "ситуацій": [Гидденс, 2005: с .252-266]

- 1) Трудова ситуація – фактичне місце індивіда у розподілі праці (основні показники: трудова автономія та ступінь кваліфікації).
- 2) Ринкова ситуація – економічні статки індивіда (розмір, види та джерела отримання доходу).
- 3) Професійна ситуація – положення індивіда на ринку праці (стабільність та наявність контрактів тощо).

Перші дві ситуації визначають Веберівські життєві шанси, а третя є "поправкою" на сучасні суспільства, де професійні нюанси зайнятості отримують все більший рівень важливості. Таким чином, дослідник виділив три основні соціальні класи:

- 1) Службовий клас – власники засобів виробництва (роботодавці) та управлінці вищої ланки;
- 2) проміжний клас – дрібніші роботодавці та управлінці (середня та нижча ланка);
- 3) робітничий клас – робітники фізичної праці, виконавці.

Джон Голдторп здійснив поєднання економічної сфери та статусних професійних позицій, тобто професійний престиж і економічну активність населення.

Важливе уточнення до класового аналізу додає Г. Еспін-Андерсен. Дослідник визначає важливість трьох-рівневої ієрархії: первинне виробництво, капіталістичне виробництво, постіндустріальна ієрархія [Espín-Andersen, 1996; p. 34-36]. Первинне виробництво визначається здебільшого фермерством та робітниками сільськогосподарського сектору. Капіталістична ієрархія поділяє суспільство на наступні ланки.

1. Менеджери та власники – найвища ланка організаційного управління.

2. Адміністративні службовці та капіталістичні торговці – вважаються координаторами капіталістичної економіки.
3. Робітники вищої кваліфікації – фізична праця та технічна праця, підтримка роботи.
4. Робітники нижчого гатунку – суто фізична праця, основна опора капіталістичного виробництва.

Постіндустріальна ієрархія визначає наступні ланки:

1. Професіонали та вчені
2. Техніки та напів-професіонали.
3. Кваліфіковані працівники.
4. Некваліфіковані працівники.

Дослідник визначає важливість багаторівневої стратифікації та глибинного ієрархічного поділу. Основним результатом такого поділу суспільства можна відзначити доволі важливу роль трудових процесів та кваліфікаційних факторів на диференціацію соціальних класів та загальних соціальних груп.

Найбільш сучасним визначенням класів та класової стратифікації можна вважати ґрунтовне дослідження британського суспільства на основі концептуальних положень П'єра Бурдьє. Джон Скот, Майкл Севідж та інші дослідники у межах даного дослідження орієнтувались на концепції важливості капіталів та визначали інтерпретацію та наявність кожного з капіталів у індивіда головним фактором класового поділу. У дослідженні 2011 року взяло участь 161 тисяча британців, що дало змогу отримати ґрунтовну інформацію та на основі її аналізу сформувану сучасну стратифікаційну систему класів [Savage, 2013: p. 220-250]. Результати дослідження надали змогу виділити наступні класи:

- 1) еліта – володіють економічним, соціальним та культурним капіталами;
- 2) середній клас – мають визначну кількість економічного та культурного капіталу;

- 3) технічний середній клас – мають високий рівень економічного капіталу, проте культурний та соціальний капітали знаходяться на низькому рівні;
- 4) заможні наймані працівники – соціальна активність та культурний капітал є у великій кількості, проте економічні статки знаходяться на середньому рівні;
- 5) робітничий клас – нестача усіх видів капіталу;
- 6) робітники сфери послуг та обслуговування – переважно молодь, яка не сформувала своєї ідентичності та має великий рівень культурного та соціального капіталів;
- 7) прекаріат – неблагополучна група людей, низькі показники кожного з капіталів, незадоволеність життям та положенням.

Дане дослідження надало змогу виявити найбільш сучасний варіант класового поділу суспільства та визначити відносини між класами в умовах суспільного життя. Поділ класів за критерієм наявності капіталів та кількості їх зосередження є доволі глибинним, оскільки надає змогу дослідити культурний аспект представників класу, економічну зайнятість, ставлення до політики, ціннісні орієнтації та інші аспекти соціального життя.

Вартим уваги також є поняття реляційного класу у вимірі глобального простору. Протягом кінця ХХ ст. можна визначити поступову зміну пріоритетного виду капіталу, що є основним у визначенні класових відносин та загальної диференціації суспільства. Теорії Карла Маркса та Макса Вебера визначали основним економічний капітал, П'єр Бурдьє виділяв рівномірну важливість соціального, культурного та економічного капіталу, класики британської соціології визначали важливість політичного капіталу. На периферії ХХІ ст. дослідники почали відзначати важливість інтелектуального та людського капіталів, створюючи меритократичні та етакратичні теорії суспільної стратифікації. Досить важливими досягненнями у розвитку даних теорій можна визначити теорії соціального розподілу Елвіна Тоффлера та виокремлення креативного класу Річарда Флоріди. Згідно з даними теоріями,

у суспільствах постіндустріального типу важливим фактором поділу є не результат виробництва та виробничі відносини, а саме процес та його насиченість можливостями розвитку та інтелектуального використання творчого потенціалу людини. Таким чином, обидва дослідники формулювали важливість не виробництва, а інтелектуальної винахідливості – креативності у праці.

Серед дослідників глобальних соціальних класів досить вагомий внесок зробив британський дослідник – Леслі Склеір. Автор запропонував визначення нового соціального класу у глобальному економічному просторі – класу транснаціональних капіталістів [Sklair, 2001]. Теоретичними витоками концепції є визначення нового гравця у грі капіталізму – транснаціональних компаній, які на даний момент диктують націям-державам правила економічної поведінки та політики. Даний клас має доволі розгалужену внутрішню складову, що визначається чотирма фракціями. Представники цього глобального класового утворення поділені на чотири специфічні підгрупи:

1. Власники, керівники та люди, контролюючі контрольні пакети акцій ТНК;
2. Глобалізовані бюрократи та політики
3. Глобалізовані професіонали
4. Споживацькі еліти (купці та медіа)

Автор вказує також на низку характеристик даного класу, надаючи йому доволі вагомий рис для сучасного економічного розвитку. Таким чином, клас транснаціональних капіталістів – це люди, які націлені на глобальну економіку, локальна економіка їх не цікавить, розвиток економіки певної держави також не цікавить даних людей. Представників даного класу більше цікавить глобальний розвиток економіки та глобальний рух ліквідного капіталу, оскільки продукція, яку вони виробляють – слугує як глобалізатор капіталу. Транснаціональні капіталісти прагнуть до монополізування економічного, політичного та соціального контролю.

Нівелюючи вплив націй-держав, вони встановлюють власні правила, надаючи людям робочі місця та пакет соціального забезпечення. Життєвий стиль таких людей є спільним у аспекті цінностей та дозвілєвих практик, оскільки націнений на постматеріалістичні цінності та активне дозвілля саморозвитку. Останньою рисою, на думку автора, є космополітичні погляди представників даного класу, оскільки асоціативний ряд власної ментальності та етнічного походження у цих людей пов'язаний із глобальною соціальною системою, а не локальними державами чи місцевостями [Sklair, 2001].

Ще одну теорію глобальних соціальних класів запропонував Р. Райх. Дослідник запропонував визначати інформаційний капітал як критерій поділу суспільства. Так, наприклад, у суспільствах постіндустріального розвитку, починає формуватися новий соціальний клас – символічні аналітики. Автор описує їх як новаторів інформаційної праці, які мають високий рівень освіти та працюють у "майбутньому", реалізуючи власні амбіції за допомогою технологічних здобутків минулого. Символічні аналітики – це юристи, науковці, журналісти, інженери, що працюють з інформацією та символами життя. Даний клас, на думку автора, у перспективі може стати максимально ізольованим від стандартних соціальних класів і перетворитися у глобальну інтелектуальну інформаційну еліту [Reich, 2010].

Теорії інтелектуального та соціального капіталу набули доволі значного поширення та в певний момент декілька футуристичних теоретичних концепцій почали отримувати емпіричне втілення у вигляді теоретичних соціальних класів. Однією з таких теорій класової стратифікації постіндустріальних суспільств є теорія креативного класу та креативного капіталу Р. Флоріди.

Дана теорія була висунута у 2002 році у його праці «The Rise of the Creative Class. And How It's Transforming Work, Leisure and Everyday Life» («Креативний клас – люди, які змінять майбутнє») [Флоріда, 2007].

На порозі XXI ст. процес глобалізації все більше вкорінюється у соціальні структури різних країн, докорінно змінюючи їх сутність та взаємозв'язки внутрішніх компонентів. Суспільства західного типу розвитку, зокрема Сполучені Штати Америки, є одним із найбільш розвинутих суспільств, розвиток яких полягає не лише у стрімкому економічному зростанні, а й інтеграції усіх соціальних систем, згідно з Парсонівською концепцією. Поява докорінно нових соціальних структур у таких суспільствах – лише питання часу. Розглядаючи дане питання, Річард Флоріда пропонує виокремлювати новий соціальний клас, розвиток якого можна спостерігати майже у всіх розвинутих країнах світу. Ключовим поняттям у даній концепції постає визначення креативності. Саме креативність має стати рушієм соціально-економічного розвитку суспільства. Під поняттям креативності дослідник розглядав корінь слова "create", що у перекладі з англійської мови означає "створювати". У цьому й полягає сутність поняття, на думку Флоріди. Креативність як здатність до створення нового, не просто до створення прогресивного існуючого продукту, а переосмислення існуючого і створення нового "продукту" за допомогою нових концептів. Американський економіст чітко розмежував поняття креативності та інтелекту, таким чином, що креативність потребує інтелекту, проте інтелект не завжди є креативним. Інтелект та наявність знань є головними факторами креативності, що надає змогу провести паралель з працями Елвіна Тоффлера та його концепцією постіндустріального суспільства, у якому провідну роль відіграватиме інтелектуальний капітал. На думку Тоффлера, у суспільстві майбутнього економіка та економічний капітал будуть детермінуватися інтелектуальним виробництвом інформації, лише "нова" інформація буде користуватися попитом, виробники даної інформації мають стати одною з прогресивних сил суспільства [Тоффлер, 2001]. Флоріда у своїй теорії вказує не на інформацію як результат виробництва, а на "інноваційність". У цьому аспекті поняття креативності можна прирівнювати до підприємницької поведінки та її головної функції –

інноваційного виробництва [Захарчин, 2001: с. 174-179]. Підприємець перш за все повинен створювати нові форми та види виробництва з метою виживання у конкурентному середовищі.

Не менш важливою характеристикою креативності є характер індивіда. Флоріда зазначає, що людина повинна мати високий рівень здатності до адаптації до умов зовнішнього середовища, готовність до ризиків, творчого (нестандартного) мислення, прагнення до постійного вдосконалення власних здібностей та навичок, готовність до колективної роботи, критичне мислення та когнітивну гнучкість. У цьому аспекті концепція Флоріди перетинається з концепцією номадичного суспільства, яку висунув американський футуролог – Джон Моравец [Moravec, 2013]. В концепції номадичного суспільства креативність відіграє важливу роль, оскільки є обов'язковою якістю людини майбутнього. Меритократичне суспільство є найкращою умовою для розвитку креативного класу. Представники даного соціального прошарку мають прогресивні ціннісні орієнтації, засновані на визнанні інтелектуальних здібностей, економічні мотиви не є важливими, рівень та кількість доходів характеризуються стабільністю і не цікавлять індивіда у якості головного питання.

Таким чином, "епоха креативності" є наступним етапом розвитку після епохи раціоналістичної бюрократизації в економіці. Флоріда зауважує на консерватизмі бюрократії та подальшому гальмуванні економічного та соціального розвитку. Бюрократія, на думку дослідника, є негативним явищем, на зміну якому має прийти глобальна креативність, яка і буде рухати суспільство угору, прогресивними інноваціями та більш гуманістичним ставленням до життя. На сучасному етапі розвитку управлінець організації має сприяти розвитку креативності у власній організації та створенню всіх необхідних умов для створення нового продукту. Тобто сам управлінець має бути креативною людиною для адекватного спрямування креативної економіки своєї організації. Таким чином, концептуальне визначення креативності торкається не лише звичайних творчих працівників, але й

творчих управлінців. На організаційному рівні представники креативного класу потребують окремого індивідуального ставлення до себе та своїх здібностей, у результаті чого робота для них є нічим іншим як своєрідним викликом їх здібностям. "Нудна" звичайна робота не викликає в них зацікавлення і просто марнує їх потенціал. Робота не є прерогативою лише робочого часу, оскільки робітник може вирішити виконувати її не лише в робочий час, а й у вільний від роботи період.

Іншим важливим аспектом креативного класу та його представників є життєвий стиль. Представників креативного класу, на думку Річарда Флоріди, більш за все цікавить отримання нових відчуттів та емоцій у своєму житті, тож свій робочий та дозвіллевий простір ці люди мають формувати виходячи з даних бажань. Дозвілля має задовольняти потребу у здобутті нового знання, тож індивід прагнучиме до подорожей, туристичного відпочинку чи самоосвіти, що проводить ще одну паралель з концепцією номадичного суспільства. Швидкий темп життя змушує представників креативного класу змінювати погляди на інститут шлюбу та сім'ї, результатом чого є менша кількість шлюбів та орієнтація на самостійне життя.

Логічним постає питання про структуру креативного класу, оскільки дослідник визначив велику кількість характерних ознак його представників. Флоріда виділяє наступну структуру класового поділу:

- 1) Креативне ядро - професії, що охоплюють сфери архітектури, мистецтва, природничих наук, освітньої діяльності, розваг, дизайну, спорту, соціальних наук, математики та інженерного програмування. Представники цього прошарку є найбільш розвинутими та здатними до креативного мислення задля продукування нових технологій та знань.
- 2) Креативні професіонали – бізнес (підприємницька діяльність, менеджмент, юридична справа, лікарі, адміністратори).

Представники цього прошарку перетворюють креативне мислення в умови для праці та спрямовують працю у потрібну сферу.

Флоріда також визначив ще один соціальний клас, який існує задля обслуговування креативного класу, а саме обслуговуючий клас. До нього входять представники сфери обслуговування, чия головна задача – створення сприятливих умов для розвитку креативного класу та його ефективної праці. Працівників фізичної праці американський економіст визначив як найменш важливий для суспільного розвитку клас, який залишається незмінним за своїм складом з часів визначення класичного "пролетаріату". У даній класовій структурі креативний клас та його представники займають найвищу ланку і мають найвищий рівень соціального престижу. Дана концепція класового розташування найбільше нагадує концепцію класового поділу Анрі Сен-Сімона.

Іншим важливим аспектом у теорії Флоріди є створення Глобального Індексу Креативності, за допомогою якого дослідник може визначити найбільш сприятливі країни (міста) для розвитку креативного класу. Флоріда у своїй статті *Cities and the Creative Class* зазначив, що сучасне суспільство більш схильне до розмиття державних кордонів, глобалізації економічної та культурної сфер, проте при розгляді креативного класу слід керуватися географічними поняттями міст та країн, оскільки менталітет та стан розвитку різних географічних ділянок може суттєво відрізнятися [Florida, 2003]. Основою для міркувань щодо важливості географічного розташування стали наступні тези: креативний клас покидає міста з великою концентрацією виробничих організацій з використанням робочої сили, "креативні центри" – центри розвитку інноваційних технологій (Японія, США), люди прагнуть до проживання в тих містах, де зосереджується найбільша кількість розважальної індустрії. Сам індекс креативності вираховується за допомогою декількох показників: індекс високих технологій (загальний технологічний розвиток регіону, кількість сфер, які орієнтовані на розвиток технологічного забезпечення виробництва), кількість зайнятих у креативних сферах

працівників (у контрасті з загальною кількістю населення), кількість "патентів" (кількість патентів на душу населення) і специфічний "Гей-індекс", який базується на рівні толерантності у регіоні.

Згідно з вищезазначеними показниками, можна зробити висновок, що сприятливе місце для розвитку креативного класу повинне мати досить великий рівень толерантності, використовувати високотехнологічне обладнання та інвестувати економічний капітал у сфери комп'ютерного програмування, мати достатню кількість розважальних центрів для дозвіллевого відпочинку представників креативного класу та відповідний ринок праці, що буде наповнений професіями "креативного спрямування". Останнім важливим аспектом є поширення креативного класу. Флоріда вказує на те, що будь-яка людина може стати представником креативного класу, проявляючи потрібні навички та перетворившись із споживача у новатора, адже творчий потенціал є людським капіталом і доступний кожній людині. Таким чином, креативний клас може поширюватись на все суспільство, змінюючи його структуру та пришвидшуючи загальний темп та тенденції суспільного розвитку міста чи країни, у яких він базується.

Висновки до першого розділу

У даному розділі нами був проведений повноцінний історико-соціологічний огляд процесу становлення класових теорій від епохи стародавнього світу та протосоціологічного етапу до сьогодення та суто наукового погляду. Класові концепції та похідні системи класової стратифікації стали результатом поступового синтезу соціологічних теорій, психологічних концепцій та соціальної економіки. Економічна теорія Маркса та Енгельса стала першим кроком до інтеграції економічної теорії і соціальної науки. Класи перетворюються з однієї одиниці стратифікації суспільства в головний рушій прогресу, який мотивований соціальними, економічними та політичними факторами. Саме інтерпретація класової

боротьби і класовий поділ Маркса стане базисом для сучасних класових теорій перехідного та постіндустріального типів суспільств.

Пройдений шлях від класичної німецької соціологічної традиції до сучасних стратифікаційних теорій має декілька специфічних тенденцій. Першою тенденцією можна визначити зміну ролі економічної підсистеми суспільства та економічного капіталу при поділі суспільства на класи. Сучасний етап більше концентрується не на заробітній платі індивіда, а на престижності та змістовності його професійної діяльності. Таким чином, соціологи не відмовляються від визначення економічного капіталу як фактору, проте додають інші види капіталів, що ускладнює суспільний поділ та надає можливість глибше досліджувати соціальні структури на всіх рівнях їх взаємодії. Соціальний клас з досить простої концептуальної одиниці соціального поділу перетворився у комплексне явище, що визначає хід не лише соціальної боротьби, а й усіх соціальних процесів.

Сучасний етап можна охарактеризувати здебільшого появою двох основних методологічних підходів аналізу класової стратифікації у вимірах націй-держав. Глобалізація інформаційного та економічного простору встановлює нові нормативи для визначення соціального простору, поступово розмиваючи географічно-територіальні кордони та дозволяючи застосовувати ієрархічні системи до більш глобальних соціальних систем. Надалі нами буде наведений приклад глобального соціального класу у локальному вимірі та вимірі прекарних капіталістичних відносин.

РОЗДІЛ 2 СОЦІОЛОГІЧНИЙ ОГЛЯД ТЕОРЕТИЧНОГО КОНЦЕПТУ ПРЕКАРІАТУ ТА ПРЕКАРНОЇ ЗАЙНЯТОСТІ

2.1 Специфіка прекаріату як новітнього рушія суспільних змін за Гаєм Стендінгом

Вперше поняття прекаріату було використане британським економістом – Г. Стендінгом. Вчений вважав, що у контексті сучасний соціально-економічних відносин прекаріат має стати основним рушієм соціальних змін, основним соціальним класом, небезпечним соціальним класом. Прекаріат - це суспільний клас, який складається з людей, які не мають надійної професійної самоідентифікації (фактичної можливості професійного росту). Це люди, які не мають стабільного робочого місця чи економічного забезпечення, хоча і отримали певну кваліфікацію та освіту. Важливим фактором у визначенні поняття прекаріату є також ментальна складова усвідомлення його учасників, адже Стендінг зауважує, що члени прекаріату не вважають себе частиною солідаризованого суспільства [Стендінг, 2013]. Вони розуміють, що виконують певну роботу та орієнтуються тільки на сьогодні, тобто тут присутня відсутність орієнтації на майбутнє. З правової точки зору, члени прекаріату позбавлені усіх можливих пільг, пенсій, страхових виплат та інших видів соціальної допомоги, оскільки їх виробничі відносини та відносини з державою є максимально мінімізованими, що робить їх відрізненими від основного пласту суспільства. Головним чинником поширення прекаріату є прекаріація робочих місць та трудових відносин, викликана глобалізацією. Процес прекаріації трудових відносин означає домінацію неформальної трудової зайнятості у країні і поширення прекаріїв у суспільстві. На відміну від більшості сучасних дослідників глобалізаційних процесів у світовій економіці, Стендінг пропонує не глобальний поділ на класи, а скоріше

локальну його інтерпретацію, де прекаріат набиратиме своєї революційної потужності.

Британський економіст запропонував власну варіацію соціальної класової стратифікації, з огляду на сучасний розвиток видів капіталу та постіндустріальних країн.

Стендінг керується трьохвимірною системою суспільних відносин, поділяючи суспільство на специфічні класи. Він розглядає будь-якого індивіда та клас у трьох вимірах відносин: виробничих відносинах, відносинах розподілу та відносинах з державою. Саме у системі цих відносин Стендінг визначає 7 суспільних класів, які разом складають сучасні європейські суспільства [Стендінг, 2014: с.11]:

1. Еліта - складається із малої частки людей, переважно найбагатших людей нашого світу. Вони здатні впливати на будь-яке керівництво та змінювати політичну систему в країнах.

2. Саларіат - люди з повною трудовою зайнятістю, які задоволені своїм становищем у суспільстві. Проте є й ті, хто прагне дістатися до вищого класу - еліти. Переважно зосереджений в органах державного управління та великих корпораціях.

3. Профіціани - люди, які живуть у постійному русі і мають певну кваліфікацію з високим рівнем освіти, що надає їм змогу продавати свої послуги. Яскравим прикладом членів цього класу є люди, яких наймають у якості кваліфікованих спеціалістів чи консультантів.

4. Працівники фізичної праці - це те, що залишилось від робітничого класу. Ці залишки можна по праву назвати "кістяком" колишнього робітничого класу.

5. Прекаріат.

6. Безробітні.

7. Люмпен-прекаріат - досить розмите поняття. Стендінг виділяє їх як окрему групу "невдах", які не мають жодних зв'язків з суспільством та живуть окремо від нього.

Гай Стендінг стверджує, що і прекаріат має певний поділ, адже до цього класу, за ознаками вказаними вище, входить величезна кількість людей. Він поділяє прекаріат на три підкатегорії [36, с.20]:

1. Люди, які належали до робітничого класу, проте розвиток капіталістичних відносин витіснив їх із робітничого класу; орієнтуються на минуле;

2. Мігранти - мають найменшу кількість прав, оскільки перебувають у іншій державі або на іншій території; живуть теперішнім;

3. "Ядро" прекаріату - здебільшого молодь, яку Стендінг називає обдуреною реальністю; вони займаються не тим, чим прагнули; ряди цієї підкатегорії постійно поповнюються вихідцями із зарплати; не бачать перспектив у майбутньому.

Британський економіст зауважує, що наразі у глобалізованому світі можна спостерігати за швидким ростом цього соціального класу, здебільшого це відбувається завдяки вихідцям із робітничого класу, які втратили своє робоче місце та певну "стабільність" у відносинах з державою. Ці люди, як вважає автор, не мають впевненості, адже для них характерне правило "Чотирьох А" - незадоволеності (anger), занепокоєння (anxiety), відчуження (alienation) та аномії (anomie). Перші дві ознаки є суто психологічними категоріями і не потребують детальної інтерпретації, проте відчуження та аномія розглядалися і у соціологічному дискурсі, а отже є категоріями соціології.

Відчуження. Індивід втрачає будь-який контроль над результатами виробництва і починає ненавидіти і не розуміти стан цінностей та моралі свого суспільства. К. Маркс розрізняв чотири види відчуження, кожен з яких можна віднести не тільки до результатів праці пролетаріату, а й до фактичних здобутків нового класу - прекаріату:

1. Відчуження від процесу виробництва (людина не розуміє для чого вона виконує свою роботу і в чому саме полягає специфіка її роботи; для прекаріату даний відчуження є одним із домінуючих, адже постійна

зміна цінностей у суспільстві нівелює усі здобуті нею переконання та сподівання щодо перспективності та корисності її праці);

2. Відчуження від себе (протистояння чітких вказівок щодо виробництва та можливості проявів творчості; прекаріат є позбавленим творчості та певного вибору професії та зайнятості за рахунок заблокованих каналів соціальної мобільності);

3. Відчуження від результатів своєї праці (фактично все, що виробила людина є власністю капіталіста (за Марксом), або Саларіату та Еліти (за Стендінгом));

4. Відчуження від суспільства (втрата всіх можливих зв'язків з суспільством, викликана зміною цінностей та аномією індивіда; у зв'язку з цим, у прекаріату відбувається втрата каналів соціальної мобільності).

Стендінг зауважує, що відчуження відіграє одну з найвизначніших ролей у формуванні трьох інших ознак прекаріату, адже є першопричиною аномії, в результаті якої виникає занепокоєння і незадоволення.

Аномія. Явище аномії розглядали Е.Дюркгейм та Р.Мертон. Стендінг схиляється до обох визначень запропонованих соціологами і пояснює аномію прекаріату таким чином [Стендінг, 2014]:

Аномія - це певний розлад між культурно заданими цілями, які регулюються нормами моралі та поведінки та інституціоналізованими засобами досягнення цієї цілі. Людина намагається адаптуватись до ситуації та визначити правильні цілі, проте норми, встановлені суспільством та можливість вибору серед легітимізованих соціальних інститутів, які тут постають у вигляді каналів соціальної мобільності, не дають можливості людині робити задовольняючий її вибір. Звідси і походить третя ознака прекаріату - незадоволеність. Іншим важливим наслідком є фактичне відхилення від норм поведінки, які є домінуючими у суспільстві, тобто поява девіації індивіда. Девіація породжує занепокоєність та гнів, а отже людина має увесь комплект притаманних прекарній свідомості характеристик.

Економіст Петро Бірюков у своїй статті "Диктатура прекаріату" також розглядає прекаріат як нове формування класової стратифікації сучасного суспільства. "Прекариат — это те, кто не имеет нормальной работы, кто трудится в условиях прекариальной, или, как ее еще мягко называют, неустойчивой занятости" [Бірюков, 2014]. Таким чином, він розглядає дане поняття під призмою одновимірних відносин індивіда та роботодавця. У його міркуваннях прекаріат виражається в економічних відносинах, за аналогією з теорією Гая Стендінга - у виробничих відносинах. Членів прекаріату Бірюков називає – прекаріями.

На думку російського економіста, прекаріат, перш за все, визначається присутністю робітничих відносин, які позбавлені будь-якого виду гарантій чи контрактів, тобто не мають жодних перспектив та створюють хибну форму трудової зайнятості – неформальну трудову зайнятість. Іншим важливим фактором, який він визначає - є зміна цінностей у цих людей. На його думку, всі жертви прекаріації мають певну кваліфікацію та освіту, яка має гарантувати їм стабільне робоче місце та заробітну платню, проте у реаліях економічного становища своєї країни, у його прикладі це Росія та країни-сусіди (у тому числі і Україна), ці місця заповнюються людьми-мігрантами з інших міст або країн, які можуть виконувати той самий обсяг роботи, проте за меншу платню. Це, в свою чергу, створює нову хвилю міграції, проте цього разу мігрують вже ті люди, місця яких були зайняті трудовими мігрантами з інших міст або країн. Головним наслідком з цього безперервного кола економічної міграції є зміна цінностей та моралі трудових й суспільних відносин. Для новосформованого прекаріату робітничі відносини та робота втрачають будь-який сенс, крім можливості заробити гроші. "Нажива будь-якою ціною" - таке гасло притаманне прекаріату XXI сторіччя за словами російського економіста. Також у своїй праці він зауважує на одному з найголовніших чинників формування прекаріату - трудовій міграції. Трудова міграція створює нових членів прекаріату кожного дня. Одна хвиля трудової міграції породжує другу. Таким чином, члени

прекаріату погоджуються ну будь-яку роботу, добровільно погоджуються з відсутністю контрактів, соціального захисту, певного виду робітничих відносин. Прекаріат дозволяє себе експлуатувати та поглиблюється у стан аномії ще глибше. В результаті серед представників даного соціального класу формується єдина класова свідомість – сприйняття та ідентифікація себе як "людей другого сорту".

Критичний погляд щодо теорії прекаріації трудових відносин та подальшої появи нового соціально-економічного класу висловив американський соціолог – Ерік Олін Райт. У своїй критиці Ерік Райт звертається до теорії Роберта Альфорда та Роджера Фрідланда, які стверджували про наявність існування типології політичної боротьби у сучасних суспільствах [Alford, 1979: p. 75], [Alford, 1985: p. 28]. Вона націлена на три форми влади: системну, інституційну та ситуаційну. Ці три аспекти формують "Гру капіталізму", яка і є визначальним фактором формування класів. Кожен вид боротьби формує певну частину цієї гри, таким чином, боротьба за системну владу відповідає за формування виду гри, боротьба за інституційну владу відповідає за правила гри, а ситуаційна формує ходи, які регулюються правилами у межах обраної гри. Райт зауважує, що сучасна гра - це гра капіталізму.

Отже, кожен індивід має виконувати правила саме цієї гри та рухатися каналами мобільності згідно з даними правилами. Звісно, правила є для всіх однаковими, проте кожен може розробляти специфічні стратегії слідування правилам у міру своїх економічних можливостей. Це і є фактична нерівність, яка утворює класову стратифікацію, що викликана різноманітністю матеріального становища індивідів у суспільстві. Таким чином, виникає не тільки диференціація за матеріальними надбаннями кожної людини, а й формальні наслідки того чи іншого ходу. Це і є головним аргументом Райта у його критиці теорії Стендінга. Він зауважує на тому, що, якщо правила зміняться, то наслідки впливають на кожен клас по-своєму, проте для

прекаріату наслідки є ідентичними до наслідків змін правил гри для робітничого класу [Wright, 2015: p. 13–18].

2.2 Прекарність трудових відносин як перспектива маргіналізації соціальних класів

У даному підрозділі ми пропонуємо розглянути основну проблему прекарності трудових відносин у межах капіталістичної індустріальної економіки. Фактично, на даний момент лише мала кількість країн переходить на прототип постіндустріальної економіки нового типу (Західне узбережжя США, Сінгапур тощо). У межах даної роботи пропонується до розгляду найбільш інклюзивні концепції соціальних класів сьогодення: середній клас, нижчий клас та креативний клас. Слід одразу відзначити, що на формування прекарних трудових відносин та загальної «деградації» соціальних класів, перш за все, впливає економічна ситуація.

Середній клас, особливо в перспективі розгляду українського суспільства – є специфічною групою ризику, особливо в умовах нестабільної екстрактивної економіки та перехідного типу соціальних інститутів. Згідно з дослідженнями центру ім. Разумкова, є досить численним та впливовим, оскільки одним із основних його критеріїв вважають соціальну активність. Слід відзначити, що на момент проведення дослідження – середній клас в межах українського суспільства був, в основному вимірі, параметром самоідентифікації, що вказує на наявність класової ідентичності в межах представників середнього класу. М. Кухар у власних дослідженнях визначив середній клас як доволі нечисленну соціальну верству, до якої можуть бути включені індивіди з мінімальним грошовим доходом 10 тис. гривень з поточним визначенням навіть у господарствах, проте вже на особу. Визначення грошових рамок та економічних мінімумів середнього класу згідно з Дж. Голдторпом є варіантом розмежування поміж соціально-економічними класами, особливо в критеріях диференціації середнього та

нижчого економічного класу. Динаміка ідентифікації середнього класу в Україні з 2008-2015 року вказує, що все менша кількість індивідів заносить себе до середнього класу. Так, наприклад Н. Мороз у власному звіті вказує, що за даними дослідження GFK до середнього класу в Україні себе відносять 57% опитаних станом на 2008 рік, проте вже у 2015 році кількість індивідів зменшилася до 17% вже згідно з дослідженнями центра ім. Разумкова [Мороз, 2011: с. 7]. Основними причинами такого спаду можна визначити глобальну економічну кризу 2008-2009 рр., яка вплинула на глобальний середній клас та локальні його осередки та їх класову ідентифікацію. Ще одна хвиля спаду інтенсивності середнього класу припадає на специфічну соціальну революцію «робітничого» класу, яку більшість істориків та дослідників соціальних конфліктів вважають революцією мас чи революцією середнього класу. Економічна стабільність відносного курсу валют та попит на пропозиції ринку праці різко зменшилися, що призвело до поступової втрати стабільних економічних доходів українців, зменшення загальної якості життя та поступової появи негативних соціальних настроїв. Результатом соціальних конфліктів поетапно можна визначити популяризацію проектної «фрілансерської» роботи. Слід відзначити, що явище фрілансерства та аутсорсингу є потенційними похідними для розвитку прекарної зайнятості, оскільки роботодавці не зобов'язані виконувати норми соціального забезпечення працівників. Політика державного регулювання самозайнятих осіб спричиняє поступове оподаткування ФОПів різних категорій та контроль малого бізнесу. Таким чином, нестабільна економіка знімає певний відсоток доходів фрілансерів та аутсорсерів, проте за кризових випадків не може підтримати їх капіталовкладеннями, оскільки більше орієнтуються на підтримку середнього бізнесу та сектору державної економіки. Такий сценарій розвитку, як зазначає Я. Грицак, найбільш поширений у країнах індустріального типу економіки, які географічно розташовані у Центральній та Східній Європі [Грицак, 2011]. Індивіди, які за стабільного економічного розвитку отримували стабільний економічний

дохід тепер мають менший дохід, а ціноутворення працює в оберненому порядку, тобто лише збільшується. Починається процес соціальної аноміє, поступового відчуження та негативних соціальних настроїв. Середній бізнес, втрачаючи ринкові позиції – скорочує кількість робочих місць та розміри компенсацій, за рахунок чого зростає загальний рівень безробіття та зменшуються розміри мінімальних та середніх компенсацій. Ряд економічних змін призводить до поступових соціальних. Таким чином, все більшої популярності для роботодавців та працівників набувають трудові відносини прекарного характеру. Середній клас та нижчий клас втрачають чітке розмежування та поступово набувають схожих соціальних настроїв, отримуючи спільну ідентифікацію «невдоволеності» своїми соціальними можливостями та економічним положенням. Основним наслідком появи такої ідентичності постає поява політичного капіталу, визначеного у недоволеності чинною владою та роботою соціальних інститутів.

Креативний клас хоча і є концептуальним класом «глобального» поширення, проте на даний момент сильно залежить від осередків локальної економіки націй-держав та навіть міст. Так, Флоріда зазначає, що Кремнієва Долина є єдиним осередком існування міцного креативного класу у ієрархічній системі креативної економіки, проте повертаючись до капіталізму та рівня ідентифікації класів, слід визначати креативний клас і у межах локальних вимірів. Згідно з останніми даними вимірів світового креативного індексу, наведеними на офіційному сайті Річарда Флоріди та Роджера Мартіна, Україна посідає 45-те місце у списку зі 139 країн. Проте за вищезазначеними критичними позиціями щодо виділення індексу креативності можна висунути тезу про відсутність креативного класу у структурі сучасної України. Країна знаходиться у стані перехідного типу економіки та намагається трансформувати і осучаснити економічну сферу згідно з тенденціями західного суспільства, зміни знаходяться лише на стадії упровадження. Прикладом даного явища є поступове зростання капітальних інвестицій та середньої заробітної плати у сферах креативної діяльності, що

можна спостерігати у додатках 1 і 2. Проте результати даних, отриманих державною службою статистики також вказують на найменший рівень капітальних інвестицій саме у сфери креативного сектору економіки. Оскільки рівень капітальних інвестицій є дуже низьким, звідси можна висунути й підтвердити тезу про найнижчий рівень заробітної плати у професіях креативного сектору економіки. Цікавим аспектом тут є більший рівень інвестицій та заробітної плати у представників "традиційного" та "обслуговуючого" класів, які виділяв Флоріда, вказуючи на нижчий рівень престижності та благополуччя їх представників. Відсутність можливості бути активним членом суспільства споживання та влаштовувати свій добробут з причини відсутності достатньої кількості матеріальних ресурсів робить життєві шанси представників "креативного класу" в Україні меншими ніж у представників інших класів. Можна стверджувати, що рівень задоволеності життям даних людей є нижчим за звичайний.

Хитка економічна ситуація та нестабільність соціальних відносин є характерними рисами української соціально-економічної системи. Ряд дослідників класової стратифікації українського суспільства зауважують на тенденції до погіршення економічного становища потенційного середнього класу та на появі прекарних верств населення. Тенденція до прекарності усіх соціально-економічних класів в українському суспільстві є логічною відповіддю на екстрактивний характер економічних інститутів. Дж. Робінсон та Д. Аджемоглу у своїй праці "Чому нації занепадають" вказують на екстрактивність як рису занепаду політики та економіки. Екстрактивність – це специфічна характеристика соціальних інститутів, що полягає у відсутності фактичної відкритої соціальної мобільності у інститутах економіки та політики, відсутності стратегії заохочення громадян країни до участі у політичному та економічному житті [Аджемоглу, 2016]. Громадяни починають розглядати своє життя у якості елементів структури, які не можуть на неї впливати. Дані положення досить влучно описуються і у праці Гая Стендінга, який вказує на факт відчуження, аномії та психологічної

нестабільності представників прекаріату. Проте чи можна застосувати дані положення до потенційних представників креативного класу – людей, які представляють, на думку Р. Флоріди, економіку майбутнього?

Креативний сектор економіки це досить ліквідне та розмите поняття. Фактично, сектор креативної економіки складається із переліку професій, які Р. Флоріда відносить до креативних, капітальних інвестицій, які визначаються економічним капіталом у грошовому еквіваленті та трудовими відносинами. Для аналізу українського сектору креативної економіки ми пропонуємо розглянути статистику капітальних інвестицій у креативні професії. Даний показник надасть змогу визначити пріоритетність креативної економіки на державному рівні та визначити її потенціал у обороті економічного капіталу. Перш за все слід звернути увагу на статистику капітальних інвестицій у креативний сектор, зокрема у 2017 році динаміка капітальних інвестицій була досить незначною, наприклад, галузь наукових досліджень та розробок отримала лише 1 млрд 300 млн грн.; науково технічна та рекламна діяльність – 908 млн. грн.; освіта – 3 млрд 256 млн грн.; охорона здоров'я – 6 млрд 308 млн грн.; інформаційна діяльність – 17 млрд 800 млн грн.; видавнича діяльність, кіно, теле виробництво – 3 млрд грн.; у головну галузь креативної економіки "мистецтво, спорт, відпочинок та розваги" – 1 млрд 400 млн грн. [Державна служба статистики, 2017]. У порівнянні із статистичними показниками інвестицій у промисловий та сільськогосподарський сектори економіки, які становлять 224 млрд і 108 млрд грн. відповідно, дані показники є не впливовими на загальному економічному рівні, з повним обсягом даних щодо капітальних інвестицій можна ознайомитись у додатку 1. Для повного осягнення даних економічних показників слід також враховувати прибутковість даних галузей, оскільки однією з основних тез креативного класу є його прибутковість та можливість впливати на загальну економічну ситуацію. Так, більшість з галузей креативного сектору економіки є відносно не прибутковими і не становлять навіть 30% від загальних економічних прибутків в країні. Мистецтво, спорт,

розваги та відпочинок мають динаміку збитковості і вказують на нерентабельність підприємств в даній галузі, показники варіюються від 189 млн грн. прибутків та збитковості у порівнянні із 2016 роком у -1 млрд 121 млн грн. Найбільш сприятлива для розвитку креативної економіки галузь інформаційних технологій та телекомунікацій також має доволі незначні прибутки обсягом у 11 млрд грн. Найбільш прибутковими підприємствами є представники промисловості та професійно-технічної діяльності. Дані статистичні показники, які можна побачити у додатку 7, та їх динаміка розвитку свідчать про недостатню зацікавленість державної політики у розвитку креативного сектору економіки, тобто відсутності інклюзивних характеристик соціальних інститутів економіки. За таких умов потенційні члени креативного класу є найбільш схильним до прекарності та бідності в Україні, у порівнянні з іншими сферами зайнятості [Державна служба статистики, 2017].

З даної позиції можна перейти до специфіки креативного сектору економіки в країні. Ряд дослідників сучасних трудових тенденцій вказують на схильність креативних працівників базувати свою діяльність у тіньовому секторі економіки. Це означає, що їх економічна діяльність, чистий прибуток, оподаткування та інші нюанси не регулюються чинним законодавством і є частиною їх особистих активів і не складають ВВП країни. Зокрема, М. Козловець вказує, що креативна праця, яка вимагає гнучкого графіку, відсутності закріпленості працівника за певною географічною та документарною професійною позицією, є найбільш сприятливою умовою для подальшої прекарності даного виду трудової діяльності [Козловець, 2017]. Р. Флоріда зауважує, що за даними характеристиками креативної праці найбільш влучним видом трудової діяльності є фрілансінг. Фрілансери – це вільні найманців, які шукають роботу здебільшого у креативних галузях модерної економіки з зайнятістю проектного виду, тобто не орієнтуючись на професійний розвиток, статусність та стабільну заробітну плату. Фрілансерів можна охарактеризувати як індивідуальних, самостійних та зосереджених

лише на власній відповідальності працівників. Дослідники класової структури українського суспільства та фрілансерів як представників нової форми трудової діяльності, зокрема С. Грей, вказують на найбільший потенціал представників фрілансерства до прекарності [Грей, 2015]. Фрілансери, працюючи лише на себе, позбавляють себе стабільності у питаннях отримання заробітної плати, соцпакету, відсутності оплачуваних відпусток та вихідних, впевненості у можливості знайти роботу за власними можливостями, кар'єрного росту із подальшим збільшенням заробітної плати відповідно до офіційно оформленого документарного досвіду. Перелічені вище мінуси фрілансерства викликані єдиною умовою – відсутністю контрактів та законодавчого оформлення їх трудової діяльності. Будь-яка економічна криза перетворює працівників такої діяльності у прекарні прошарки, тобто автоматично деформує потенційний креативний клас у прекаріат, оскільки його представники не мають жодних соціальних пільг та подальших дивідендів, які видаються кожному працівникові легального сектору економіки. На нашу думку, соціальний та інкорпорований культурний капітали фрілансерів, тобто їх соціальні зв'язки, досвід та навички не можуть бути ефективно конвертованими у економічний та бути потенційно ліквідними у грі капіталізму. Дане позиціонування капіталів можна віднести до теорії Е. де Сото "мертвого капіталу", згідно з якою капітал, який не є офіційно затверджений юридичним шляхом і не є законодавчо закріпленим, можна вважати мертвим, тобто використовуваним неефективно та закріпленим у позалегальному секторі економіки [Сото, 2017].

Пропонуємо також розглянути статистику фрілансерства в Україні. За даними центру розвитку бізнесу UpWork, фрілансерська в Україні стосується сфер інформаційних технологій, SMM маркетингу, креативної діяльності (на кшталт, фотографування, відео зйомки) [Божкова, 2017]. Всі перелічені професії складають ядро креативного класу, а отже можуть розглядатися як потенційні представники креативного сектору, опираючись на концепцію Р.

Флориди. Динаміка збільшення кількості фрілансерів та зменшення прибутків вказує на перенасиченість ринку працівниками та відсутністю робочих місць для більшості представників даної діяльності, спостерігати дані показники можна у додатках 4, 5. Значна конкуренція та потенційна незайнятість фрілансера є сприятливим підґрунтям для перетворення його у представника прекаріату – людину, яка незадоволена своїм економічним становищем та не впевнена у майбутньому [Curtin, 2016]. Згідно зі статистичними даними, в Україні за період 2011-2016 років зареєструвалося більше ніж 190 тис фрілансерів, реально працюють із них лише 54 тис. Найбільші центри креативності – Київ, Харків та Львів є центрами зосередження фрілансерської активності, що разом із попередніми даними вказує на потенційну прекарність центрів креативності. Ознайомитись із даними щодо зосередженості фрілансерфів у різних містах України можна у додатку 6. На порталах с пошуку роботи HeadHunter, Work.ua та Робота.Юа, кожного місяця розміщуються більше ніж 20 тисяч заяв від Українців. Лише 35% відсотків із запропонованих вакансій можна віднести до креативних, оскільки галузі та графік роботи є аналогічними до пропозицій Флориди. Динаміка збільшення кількості фрілансерських запитів на даних ресурсах також свідчить про поступове перенасичення ринку працівниками, оскільки кожного місяця за умов відносно однакової кількості вакансій, кількість працівників зростає удвічі.

Серед інших соціально-економічних показників України слід звернути увагу на показники середньої заробітної плати серед представників креативного сектору економіки. Повертаючись до доволі суперечної пропозиції відносити до креативного сектору такі професії як лікар, та вчитель можна визначити, що усі професії креативного сектору в Україні мають мінімальний рівень середньої заробітної плати, що можна спостерігати у додатку 2. Середня заробітна плата вчителів, лікарів та працівників сфери спорту, розваг та мистецтва варіюється цифрами від 4 до 7 тис. грн. [Державна служба статистики, 2017] Так, наприклад, заробітна

плата представників освітньої галузі та галузі охорони здоров'я є найменшою в країні, із креативних професій лише галузь інформаційних технологій та комунікацій має достатній середній рівень оплати праці в 10 тис грн. Співвіднесення даних показників із вартістю споживчого кошику, яка становить більше 5 тис. грн. можна зробити висновок про відсутність потрібного матеріального забезпечення для реалізації потреб саморозвитку, креативного відпочинку та активних подорожей. З такого економічного становища, представники креативного сектору більш схильні до незадоволення життєвими умовами, шансами та власним соціальним статусом.

Одним із важливих соціокультурних чинників можна визначити ціннісні орієнтації сучасних українців. Р. Флоріда зауважував, що основними цінностями представників креативного класу є орієнтація на саморозвиток, сомореалізацію, гедоністичні та споживацькі цінності. Даний ряд цінностей можна співвіднести з поняттям постматеріалістичних цінностей Р. Інглхарта [Inglehart, 1997]. Згідно із концепцією автора, сучасний глобалізований соціальний простір знаходиться на етапі трансформації ціннісних орієнтацій. Зміна цінностей залежить напряму від зміни поколінь. Матеріалістичні цінності, які репрезентують цінності виживання – притаманні представникам старших поколінь – людям, які народилися у воєнні, повоєнні часи або часи економічної скрути. Постматеріалістичні цінності є притаманними людям, які народилися і зростали у часі економічної та соціальної стабільності. Дослідник ціннісних орієнтацій А. Ручка зауважує, що український соціокультурний простір також знаходиться на порозі змін ціннісних орієнтацій [Ручка, 2013]. Так, у власному дослідженні автор визначив, що українцям здебільшого притаманні цінності змішаного типу, в яких привалюють матеріалістичні цінності. Цінності виживання формувалися серед українського населення декількома хвилями, спочатку на етапі нестабільного економічного становища пострадянського транзиту, потім з 2003 по 2010 роки, зважаючи на економічні кризи в Україні. Ознайомитись з

результатами досліджень та динамікою ціннісних перетворень можна у додатках 8, 9. За таких умов, враховуючи критичні зауваження до концепції Р. Флоріди, запропоновані Дж. Коткіним, формування стійкого прошарку креативних професіоналів є майже неможливим і нестабільним [Nettler, 2013]. Превалювання матеріалістичних цінностей в Україні є показником економічної нестабільності та потенціалу до постійного розширення прекарних прошарків населення. Аналізуючи структуру сучасного українського населення, А. Козловець висунув гіпотезу щодо постійного розширення прекаріату українського суспільства за рахунок нестабільності трудових умов та життєвих шансів інших соціальних прошарків, на кшталт середнього та креативного класу [Козловець, 2017]. Ціннісні орієнтації сучасних українців є радше затвердженням потенційної прекарності, аніж креативного менталітету та світогляду.

З огляду на всі вищезазначені статистичні показники та соціокультурне становище в Україні, можна відзначити, що потенційні представники креативного класу, згідно з концепцією Р. Флоріди, заходяться на межі прекарності і за умов економічного спаду остаточно сформуються як прекаріат. Основними причинами цього є недостатня соціальна захищеність представників креативного сектору економіки, недостатній розвиток креативного сектору економіки та креативних галузей з боку державних капітальних інвестицій та внутрішніх приватних інвестицій, неліквідність соціального, економічного та культурного капіталів представників креативного сектору економіки.

Креативний клас та прекаріат є скоріше теоретичними концептами, проте динаміка розвитку креативного сектору та прекаризації населення України свідчить про подальше утворення стійких соціальних класів. Відсутність класової свідомості та спільного габітусу є лише тимчасовими перешкодами, оскільки диспозиційна система представників креативного класу та прекаріату формується у режимі реального часу. Сучасна економіка лише розвиває інформаційні технології до того стану, коли технології

матимуть працювати на розвиток економіки. За таких умов, економічний капітал все ще є основ

Специфіка креативного сектору економіки України є рушійною силою розширення прекарної частини населення, яка на думку більшості дослідників, з кожним роком зростає за рахунок вихідців з інших традиційних соціально-економічних класів.

Висновки до другого розділу

Прекаріат є негативним наслідком розвитку капіталістичної економіки індустріальної епохи. Основними представниками прекаріату є невдоволені та незахищені верстви населення, а динаміка розвитку та розширення прекаріату залежить напряду від соціально-економічного розвитку країни. Прекаріація соціально-трудова відносин та подальше формування прекаріату як нового соціального класу визначає майбутній розвиток економіки для країн індустріального та перехідного типу. С кожним роком економічна ситуація країн індустріального типу втрачає свою стабільність та поступово переходить до більш роздрібненої системи соціальної класової стратифікації. Рамки між середнім та нижчим класом поступово «розмиваються», породжується загальна соціальна невдоволеність та подальші процеси маргіналізації соціальної поведінки та патернів економічної поведінки індивідів. Проектна робота та відсутність чітких договорів отримують більшу популярність та поступово наповнюють ринок праці, витісняючи традиційні види зайнятості. Такий алгоритм і є каталізатором появи прекарних відносин, подальшої прекарної ідентичності та формування «класу у собі» - прекаріату. Прекаріат, на думку автора даної концепції, є соціально небезпечним та неконтрольованим класом, який є основним політичним капіталом у революційному соціальному становищі та подальших соціальних конфліктах. Прекаріат не є представниками державної

економіки, не є зацікавленим у поліпшенні становища вищих верств, консервації економіки. Прекаріат – є мінливою політичною та економічною силою, основні інтереси котрої змінюються в залежності від кризової ситуації. Наразі, прекаріат поповнюється навіть креативним сектором економіки, особливо в країнах індустріальної економіки. Враховуючи теоретичні соціально-демографічні характеристики представників креативного класу, можна зауважити, що потенційно – прекаріат є потужною соціальною силою.

Надалі до розгляду пропонується специфіка прекаріату в українському суспільстві.

РОЗДІЛ 3. ПРЕКАРІАТ В УКРАЇНІ. ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ЕМПІРИЧНИЙ ВИМІРИ ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1 Теоретичні аспекти прекаріату в Україні

Гай Стендінг звертав увагу на різноманітність специфіки прекаріату у країнах постіндустріального типу східної Європи, встановлюючи акцент саме на Росії та Україні. Головними ознаками прекаріату в Україні є: самовідтворюваність; політична заангажованість; переважання молоді та мігрантів; боротьба всередині класу.

Одним із вирішальних факторів домінування прекаріату в нашому суспільстві є майже повна відсутність середнього класу. За даними держкомстату середній клас становить лише 7% українського суспільства. А Державна служба зайнятості визначила, що станом на 2013 рік в Україні 40% безробітних мають вік до 35 років. Ці люди звертаються до тимчасової роботи, намагаються заробити грошей, працюючи не за своєю спеціалізацією, переїздять в інші міста або країни, формуючи доволі міцний прошарок прекаріату нашої держави [Зануда, 2014].

Молодь та фактичне самовідтворення. Прекаріат України більш схильний до нижчих прошарків суспільства і не бачить свого майбутнього у вищому класі, оскільки повністю полишений надії та можливих перспектив. Як і в інших державах прекаріат України представлений здебільшого робітничим класом та студентами, які отримали вищу освіту та певний рівень кваліфікацій, проте не отримали робочого місця та стабільної заробітної плати. Вони отримували вищу освіту в університетах, але реалії ринку праці повністю нівелюють потрібність кваліфікації в їх очах. Тут важливим є той факт, що в країнах Західної Європи тенденція схиляється не до студентства, а до робітників, які мають великий робочий стаж, проте були позбавлені свого робочого місця з різних причин. Ці люди більше не можуть влаштуватися на постійну роботу, а їх спеціалізація вже не є актуальною. Вони позбавлені перспектив, не мають жодного почуття стабільності з причини відсутності

постійності. На виборах ці люди є найбільш значимим масивом, який має потенціал змінювати політичну ситуацію в країні, але голосує здебільшого керуючись мотивацією "Нове завжди краще старого". "Нове" тут, як зазначає Стендінг, це не інновації чи новаторський підхід до ведення політики, а лише ілюзія протиставлення владі старого уряду [Стендінг, 2014: с.45]. Яскравим прикладом таких виборів та революційних змін у політичній ситуації, викликаній прекаріатом - є події 2013-2014 років, коли політично-активна молодь намагалась змінити ситуацію в державі, проте втратила розуміння своїх інтересів. Майбутнє та можливі перспективи вбачались лише у "новій якості життя", а деталі мало кого цікавили. Український історик Ярослав Грицак навів дуже влучний приклад такої політичної активності прекаріату у своїй статті "На що здатний прекаріат?". Він пригадав ситуацію з виборами президента у Польщі у 2015 році. Феноменом цих виборів став Павло Кукіз - рок-зірка польської естради, який зміг закріпитися на третій позиції на президентських виборах. Соціальні опитування на виборчих ділянках підтвердили тезу, що люди краще проголосують за "нове обличчя", прекрасно розуміючи, що він не є хорошим політиком, ніж оберуть представників старого уряду [Грицак, 2014].

Політична заангажованість та боротьба всередині класу. Вирішальною особливістю специфіки прекаріату України є боротьба в середині класу. Найчастіше представники прекаріату в нашій країні вважають винними у своєму становищі людей, які нічим від них не відрізняються. Таким чином, маємо протистояння між жителями Києва, які прагнуть отримати робоче місце з високою зарплатнею у своєму місті та біженцями зі східних областей країни, які виконують той самий вид роботи, проте за суттєво меншу ціну. Біженці стають прекаріатом, тому що стали жертвами політичної міграції і шукають майбутнього, лишаячись зручних каналів соціальної мобільності, які сформувались у їх рідному місті, а жителі Києва стають прекаріатом, втрачаючи роботу та стабільні відносини з роботодавцями. Це стає першопричиною соціального конфлікту між цими двома групами, адже

кожна група знаходиться у стані бідності і намагається знайти винних у своєму положенні. У такій ситуації політика відходить на другий план і прекаріат починає війну сам з собою. Аналогією цієї війни є ситуація з мігрантами та біженцями у Західній Європі. Робітники втрачають свої робочі місця на користь мігрантів, які стали жертвами політичної чи економічної міграції з інших країн і владна верхівка користується таким положенням, починаючи антимігрантську риторику, яка має вказати минулому ядру пролетаріату, яке тепер формує прекаріат, на те, що винними у відсутності майбутнього та можливих перспектив є саме мігранти.

У дослідженнях Л. Гук та Л. Овчиннікової відзначаються наступні характеристики прекарної зайнятості в Україні [Овчиннікова, 2016: с.5]:

1. спосіб найму працівника (цивільно-правовий договір (разовий, короткостроковий) або усна домовленість);
2. нестабільна заробітна плата;
3. зайнятість без гарантій;
4. можливість працювати на віддаленій роботі;
5. варіативність, гнучкість у питаннях роботи за графіком;
6. відсутність соціального забезпечення, нестабільність соціально-трудова прав працівника;
7. періодичність пошуку працедавців;
8. постійна активність на ринку праці;
9. визначення економічних та життєвих стилів життя, стратегічних рішень;

Згідно з такими характеристиками, переважна більшість найманих працівників в Україні та українських мігрантів в країнах Центрально-східної Європи, на кшталт, Польщі утворюють ядро прекаріату та специфічну циркуляцію прекарних прошарків населення за різними соціально-демографічними групами.

Наступним доволі важливим аспектом розгляду є питання внутрішньої міграції в межах України. Так, територіально-економічна ситуація України

розташована за логікою субурбiконних економічних зон. Основна логіка такого розташування фокусується на економічних центрах у обласних центрах, де знаходиться найбільша кількість робочих місць та найбільша сума компенсацій працівників. Регіональні міста та селища міського типу перебувають у якості буферної зони чи зони транзиту для обласних центрів та великих міст. Така ж аналогія працює і в напрямку великих міст та центрального міста України – Києва, в якому сконцентрована найбільша варіативність економічних секторів [Wallerstein, 2011].

Статус прекаріату є достатньо невизначеним, проте факт динаміки його розвитку є незаперечним, а отже і питання його остаточної легітимації та інституціоналізації в умовах сучасного глобального розвитку є тимчасовим.

3.2 Емпіричні індикатори прекаріату в українському суспільстві

Більшість сучасних класових досліджень базуються на специфічних методологіях, які враховують локальний аспект поширення та розвитку соціального класу. Так, наприклад можна відзначити доволі різні методологічні підходи аналізу класової структури українського суспільства та динаміки розвитку середнього класу в Україні станом на початок XXI ст., презентовані GFK та центром ім. Разумкова. В даних дослідженнях презентовані комплексні системи індикаторів, які базуються на різних критеріях та надають різні результати дослідження на етапі аналізу даних. ESS та GFK вказують на загальний процентаж у 53% середнього класу, тоді як дослідження проведені після 2015 року вказують на 17% середнього класу.

У даному розділі пропонується розглянути основні варіанти визначення емпіричних індикаторів прекаріату як реально існуючого соціального класу. Слід одразу зазначити, що навіть попри теоретичну обмеженість прекаріату, більшість дослідників відзначають, що даний клас пройшов шлях від «класу у собі» до реального соціального класу, представленого більш маргіналізованими прошарками населення [Стендінг,

2014]. Спроби визначення емпіричних індикаторів прекаріату були представлені у декількох роботах Г. Стендінга та Е.О. Райта, проте ідентифікація даного класу у реальній класовій системі суспільства зазвичай викликає ряд проблем реляційного характеру. Розглядаючи клас у вимірах владних, економічних та соціальних відносинах, дослідники намагаються застосувати ідеальні системи індикаторів, які працюють на визначенні таких явищ як елементарна соціальна нерівність, безробіття, середній соціальний клас тощо [Райт, 1977]. Доволі вдала спроба визначення емпіричних індикаторів була описана у праці «Статистичний портрет прекаріату Нової Зеландії» авторами Т. Стаббсом та Д. Ходжетсом [Stubbs, Hodgetts, 2017: p. 5]. На початковому рівні дослідники запропонували визначати прекаріат за варіаціями трудових відносин. Так були визначені три категорії: тимчасові працівники, безробітні та люди, що отримують певного роду соціальні виплати чи компенсації (інвалідність тощо). Надалі, відштовхуючись від виду зайнятості, дослідники запропонували визначити соціально-демографічні характеристики потенційних прекарних груп. За логікою офіційного повнолітнього віку та законодавства Нової Зеландії, вікова група була визначена рамками від 15 років до 45. Гендерна диференціація та визначення статевих показників також враховувалися, проте не мали значної кореляції та скоріше вказували на тенденцію до більшої кількості робочих місць для чоловіків на локальному ринку праці, аніж жінок. За віковими характеристиками дослідники отримали найбільш ризиковану групу в рамках 15-24 років та 24-35 років. Перша вікова група пояснюється здебільшого людьми, які ще не обрали власної професії, проте у варіантах самоідентифікації є невдоволеними своєю соціальною позицією, що у перспективі вказує на поступовий процес формування ядра прекаріату, тобто невдоволеної молоді. Інша вікова група 24-35 років вказує на загальне поширення безробіття та проблем з пошуком роботи на локальному ринку праці. Надалі автори запропонували розгляд кваліфікованості даних індивідів, де найвища концентрація респондентів має доволі низький рівень

освіти та кваліфікованості. Дослідники також зазначають на доволі високому рівні кореляції рівнів доходу та можливості самоідентифікації себе до даного «невдоволеного» соціального класу. Отже, дослідники визначили варіативні індикатори, проте зазначили, що дана стратегія базується лише на індикаторах працездатності та специфіки роботи населення, після чого вже виявляються кореляційні зв'язки між соціально-демографічними характеристиками.

У даній роботі ми пропонуємо розглянути більш комплексний підхід, який можна охарактеризувати доволі стандартними характеристиками та індикаторами. Даний підхід складається з декількох рівнів, які мають подальшу інтерпретацію та визначаються у похідних варіаціях, що можна спостерігати у додатку 8, який демонструє системний аналіз об'єкта. На першому рівні визначення індикаторів слід відзначити найбільш актуальні види капіталів для подальшого спостереження та аналізу. Користуючись класичною методологією можна розглядати економічний капітал, культурний, соціальний та політичний. Усі види капіталів надалі матимуть два варіанти вимірів для подальшої можливості утворення шкал та кодифікаторів – суб'єктивний та об'єктивний.

Суб'єктивний вимір складається з рівня існування власної ідентичності індивідів як незахищеної та невдоволеної соціальної групи. У даному розрізі досить влучно можна застосувати класичні поняття аномії та відчуження. Задоволеність власним соціальним положенням, економічним положенням (доходи, можливості), політичним (варіанти впливу, становище у ієрархічній системі, відносини з владними інститутами, соціально-політична незахищеність). Негативна ідентифікація індивіда встановлює доволі значну варіацію для подальшого розгляду культурного капіталу у формуванні патернів маргінальної поведінки та світогляду, сконцентрованому на вираженні власних політичних, економічних та соціальних поглядів. Загалом, більшість дослідників вказують на схильних прекарних верств населення до загальної невдоволеності та недовіри до соціальних інститутів політики та

економіки. Прекарії схильні до ідентифікації себе як працівника, попит на котрого не встановлюється в державі та не існує у межах державного сектору економіки, що надалі спонукає їх до пошуку тимчасової зайнятості з низьким рівнем соціального забезпечення. Отже у питаннях ідентифікації слід відзначити ризик втрати робочого місця та стабільність на власному робочому місці. Прекарії схильні до відчуття постійного ризику в умовах ринку праці капіталістичної економіки. У питаннях визначення соціального потенціалу та «небезпечності» прекаріату у соціальних конфліктах слід визначити готовність індивіда до активних соціальних дій, варіантів висловлення власної позиції. Суб'єктивне визначення індивіда та подальша транскрипція результатів потребуватиме додаткових методів аналізу та кореляційних алгоритмів для потенційного «відсіювання» нижчого класу від прекаріату. Дане відсіювання має здійснюватися за допомогою низки об'єктивних індикаторів та показників.

Одним із перших «об'єктивних» емпіричних індикаторів та характеристик слід відзначити професійні характеристики та освіти. Зважаючи на досвід дослідження суспільства Нової Зеландії, слід відзначити, що прекаріїв можна поділити на дві «освітні групи». Представники першої групи мають вищу освіту, проте доволі вузько-спеціалізовану, що і викликає ряд проблем у процесі пошуку роботи. Представники другої групи – мають певний рівень фахової кваліфікації та досвід, проте не мають вищої освіти. Кореляційні виміри та загальну градацію можна визначати за індексом ISCED. Щодо професійного питання, слід застосувати класифікатор ISCO у варіантах, де індивід вказує місце роботи. У даному класифікаторі найбільш актуальними прекарними професіями є ряд професій з 6 по 9 ланку. Також слід одразу відзначити, що загалом індивідів, які відносяться до потенційного прекаріату можна поділити на дві умовні групи – представники прекарних трудових відносин (тобто незахищених, без будь-яких соціальних та економічних гарантій), чи безробітні, які втратили будь-які трудові відносини за певних обставин та мають складнощі з повторним

працевлаштуванням. Надалі відносні та абсолютні показники економічного достатку, до яких можна віднести рівень заробітної платні, тимчасової грошової компенсації тощо. Слід відзначити, що станом на 2019 рік, мінімальна заробітна платня в Україні становить 4723 грн., а отже і більш низькі варіації можна відносити до доходів потенційних прекаріїв. Так, наприклад, у статті Я. Грицака зауважується, що за низьких економічних показників прекаріат може мати доволі розмиті рамки у перетині з нижчим класом, проте даний нюанс є скоріше варіантом доповнення прекаріату прошарками нижчого класу, оскільки обидва класи знаходяться у зоні ризику за нестабільної економіки та кризових економічних явищ. Не менш важливим показником постає стабільність рівня заробітної платні та динаміки виплати. Оскільки виплати у прекарних трудових відносинах є нестабільними як за рівнем, так і за динамікою, отже і результати мають свідчити про наявну специфіку відсутності стабільності. А. Слободська у власному дослідженні академічної прекарності визначає нестабільність, ідентифікацію та її розуміння як основний індикатор.

Отже, можна відзначити, що серед основних індикаторів та рівнів можна визначити наступні: два рівні сприйняття, суб'єктивний та об'єктивний. Основні суб'єктивні індикатори виступають у ролі ідентифікації індивіда у системі трудових відносин (питання стабільності відносин, розміру та динаміки компенсацій), загального соціального становища (відчуття власного соціального статусу), невдоволеність та недовіра до соціальних інститутів, готовність до активних соціально-політичних дій. Основні об'єктивні індикатори виступають як уточнюючі для подальшого кореляційного аналізу та визначення причино-наслідкових зв'язків, серед них професійні класифікатори та класифікатори освіти, встановлені абсолютні та відносні показники економічного достатку тощо.

Висновки до третього розділу

Українська економіка з сучасними тенденціями екстрактивного соціально-економічного розвитку є потенційним майданчиком для розвитку прекарних відносин. На даному етапі розвитку прекарних відносин в Україні можна відзначити варіанти розвитку різних прошарків потенційного прекаріату, які на даний момент не мають класової ідентичності, проте мають соціально-економічний потенціал та варіанти конвертації політичного капіталу у соціальну революцію. Відсутність класової свідомості та спільного габітусу є лише тимчасовими перешкодами, оскільки диспозиційна система представників прекаріату формується у режимі реального часу. Навіть попри оптимістичні зауваження сучасних дослідників щодо епохи постіндустріалізму та поширення інтелектуального та інформаційного капіталів – країни індустріального типу на даний момент все ще переживають наслідки капіталістичної економіки.

Дослідження прекаріату у різних країнах світу вказують на однакові тенденції визначення та актуальної роботи однакового спектру емпіричних індикаторів. Навіть попри локальність прекаріату як класу у даних дослідженнях, можна зробити висновок, що прекаріат є явищем глобальним. Основним утворюючим фактором для створення ряду емпіричних індикаторів є сутність прекарних відносин, тобто визначення власних трудових відносин як незахищених та назадовільних. Невдоволеність власною соціальною позицією, економічним та політичним капіталом, постійне відчуття нестабільності та ризиковості власних соціальних дій. Сучасні методології потребують комплексного доопрацювання та включення варіантів операціоналізації загальних соціально-економічних індикаторів з урахуванням більш диференційованого виду соціальної стратифікації.

ВИСНОВКИ

Поступовий розвиток класових теорій стає логічною відповіддю на кількість та динаміку соціальних змін. Перші класові устрої описувалися ще за Стародавніх часів і з плином часу видозмінилися вже у капіталістичних суспільствах як спроба пояснення впливу індустріалізму на тогочасні соціальні системи. Найбільш довершені зачатки класового аналізу можна визначити у роботах К. Маркса, Ф. Енгельса та М. Вебера. Дослідники поєднали економічну теорію, політичні вчення та соціологічні напрацювання у власних класових концепціях. Економічний капітал як утворюючий класи критерій поступово втрачає свої позиції та витісняється у системі соціальних відносин капіталами культурним, політичним, інформаційним, інтелектуальним тощо. Стрімка диференціація критеріїв поступово викликає все більшу диференціацію у соціальних класах, з'являються нові – більш глобальні прояви класової стратифікації. Глобальні класи, на кшталт, креативного класу, класу транснаціональних капіталістів, глобального середнього класу постають логічним відображенням сучасних глобалізаційних процесів.

Проте абсолютно іншим, негативним результатом можна визначити появу нового соціально-економічного класу – прекаріату. Прекаріат постає здебільшого як негативний наслідок довготривалості та нестабільності епохи індустріалізму та недоліків капіталістичної економіки. Прекарна зайнятість – це результат нездатності ринку праці до саморегуляції в сучасних економічних умовах, де економічні кризи межують із кризами соціального характеру. Прекаріат – це люди, які не мають стабільного робочого місця чи економічного забезпечення, хоча і отримали певну кваліфікацію та освіту. Вони незадоволені своїм життям, не впевнені у майбутньому і відчують тиск специфіки трудових відносин, вони позбавлені соціальних привілеїв, соціального захисту власного положення та наявного в них капіталу. Прекарії є потенційно небезпечним соціальним класом, оскільки їх ідентифікація як маргіналів капіталістичної економіки визначає їх як

потенційну революційну силу, спрямовану на реформацію політичних та трудових відносин, на руйнацію, проте не на відновлення. Такими людьми легше за все маніпулювати. Поступова динаміка економічних процесів схиляє все більше соціальних верств до прекарних трудових відносин, а отже і до поповнення рядів прекаріату як соціального класу. Г. Стендінг – дослідник прекаріату зауважує, що станом на початок XXI ст. у найбільш ризикованій ситуації знаходиться нижчий, середній та робітничий класи. Навіть класи постіндустріальної економіки з причини нестабільності знаходяться на межі прекарних трудових відносин та соціальної аномії. Креативний клас як теоретична концепція лише почав набувати соціального відображення у соціальних структурах сучасних суспільств, проте одразу отримав критичний аспект у вигляді непристосованості даного соціального класу до сучасних економічних реалій та поступової прекаріації креативного сектору економіки.

Сучасне українське суспільство також перебуває у процесі постійних змін. Соціально-економічна криза 2008-2009 рр., соціально-політичні процеси 2013-2014 рр., та інші соціальні процеси вказали дослідникам класової структури українського суспільства на потребі пошуку нових питань та відповідей, нових соціальних викликів. Нами був проведений процесуальний вимір українського суспільства, у результаті якого була визначена тенденція зростання прекарних прошарків населення та прекарних трудових відносин загалом. Прекаріат починає формуватися як соціальний клас у сучасних нестабільних економічних умовах України. Основними його ознаками є невдоволеність життєвими шансами, якістю життя, відчуття ризиковості власної економічної позиції, нестабільності трудових відносин. Така соціальна невдоволеність може конвертуватися у протестні настрої та навіть анархічний політичний капітал, який надалі регулюватиме політичне життя країни. Остаточне формування та затвердження прекаріату в українському суспільстві – це лише питання часу або регулювання держаної політики в секторі економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Alford R. Governing Coalitions and Precarious Resources: Structural Change in the State / R. Alford, R. Friedland. – Boston: American Sociological Association, 1979. – 75 с.
2. Alford R. Powers of Theory: Capitalism, the State and Democracy / R. Alford, R. Friedland. – London: Cambridge University Press, 1985. – 28 с
3. Curtin, Michael & Sanson, Kevin (Eds.) (2016) Precarious Creativity: Global Media, Local Labor. University of California Press, Oakland, CA.
4. Esping-Andersen, Gøsta (1996). Welfare states in transition national adaptations in global economies. London Thousand Oaks, California: Sage. ISBN 9780857021861.
5. Florida R. Cities and the Creative Class [Електронний ресурс] / Richard Florida // City and community. – 2003. – Режим доступу до ресурсу: <http://creativeclass.com/rfcgdb/articles/4%20Cities%20and%20the%20Creative%20Class.pdf>.
6. Florida, Richard. Creative Class War. Washington Monthly, January/February у 2004
7. Inglehart R. 1997. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies. Princeton, NJ: Princeton University Press
8. Moravec J. Knowmad society : borderless work and education / John Moravec. – Bradford: Emerald Group Pub. Ltd., 2013. – 157 с.
9. Nettler J. Kotkin and Florida Duke it Out Over 'Limits' of the Creative Class [Електронний ресурс] / Jonathan Nettler // Planetizen. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.planetizen.com/node/61363>.
10. Pakulski J., Waters M. The Death of Class. London: Sage, 1996
11. Reich R. 2010: Aftershock: The Next Economy and America's Future ISBN 978-0-307-59281-1

12. Savage M., Devine F. etc. A New Model of Social Class? Finding from the BBC's Great British Class Survey Experiment // Sociology. Journal of British Sociological Association. SAGE, 47[^] 219, 2013. – Pp.220-250.
13. Sklair, Leslie (2001) The transnational capitalist class (Wiley-Blackwell Publishing, Oxford, UK). ISBN 9780631224624
14. Wallerstein, Immanuel Maurice. The modern world-system IV. Centrist Liberalism Triumphant, 1789–1914. — University of California Press, 2011.
15. Wright E. O. Is The precariat a class? / Erik Olin Wright. // Global labor journal.. – 2015. – С. 13–18
16. Wright E.O. Class Counts. Comparative Studies in Class Analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997
17. Аджемоглу Д., Робинсон Дж. А. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты = Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty. — М.: АСТ, 2016. — 693 с. — ISBN 978-5-17-092736-4.
18. Аристотель. Афинская полития. / Пер. С. И. Радцига. М.-Л.: Соцэкгиз, 1936. 198 стр. 10000 экз
19. Бирюков П. Диктатура прекариата [Электронный ресурс] / П. Бизюков // gazeta.ru. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: http://www.gazeta.ru/comments/2014/04/29_x_6013393.shtml
20. Блауг М. Рикардо, Давид // 100 великих экономистов до Кейнса = Great Economists before Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. — СПб.: Экономикус, 2008. — С. 246-251. — 352 с. — (Библиотека «Экономической школы», вып. 42). — 1 500 экз. — ISBN 978-5-903816-01-9.
21. Божкова К. Как изменился фриланс в Украине за 5 лет: конкуренция, специальности, рейты [Электронный ресурс] / К. Божкова // АІН. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://ain.ua/2017/03/22/kak-izmenilsya-frilans-v-ukraine-za-5-let-konkurenciya-specialnosti-rejty>

22. Вебер М. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер. – Москва: Прогресс, 1990. – 808 с. – (Прогресс)
23. Вебер М. Основные понятия стратификации // СОЦИС. 1994. № 5. С. 169-183). Перевод с англ. изд. А.И.Кравченко
24. Волгин В. П. Сен-Симон и сенсимонизм. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 158 с..
25. Гидденс Э. Социология. – Изд-ие 2-е. –Гл.10. - М., 2005. – С.252-266
26. Гнедовский В. Современные проблемы развития постиндустриального общества в городах США и Европы [Электронный ресурс] / В. Гнедовский. Режим доступа:<http://www.archipelag.ru/geoeconomics/postindustrializm/version/contemporary-problem/>
27. Грей С. Чотири міфи про клас фрілансерів [Електронний ресурс] / С. Грей. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://commons.com.ua/uk/chotiri-mifi/>.
28. Грицак Я. На що здатен прекаріат? [Електронний ресурс] / Ярослав Грицак // газета.ua. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: http://gazeta.ua/ru/articles/grycak-jaroslav/_na-scho-zdaten-prekariat/628630.
29. Договірна теорія походження держави //Юридична енциклопедія : [в 6-ти т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Українська енциклопедія, 1998. — ISBN 966-749-200-1
30. Ернандо де Сото. Загадка капіталу. Чому капіталізм перемагає лише на Заході і ніде більше / пер. з англ. Микола Климчук.- Київ: Наш формат, 2017
31. Зануда А. Середній клас в Україні: нечисленний і не впливовий [Електронний ресурс] / А. Зануда // ВВС Україна. – 2014. – Режим доступу до ресурсу:
https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2013/06/130604_ukraine_middle_class_az.
32. Капітальні інвестиції за видами економічної діяльності за 2017 рік [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. – 2017. –

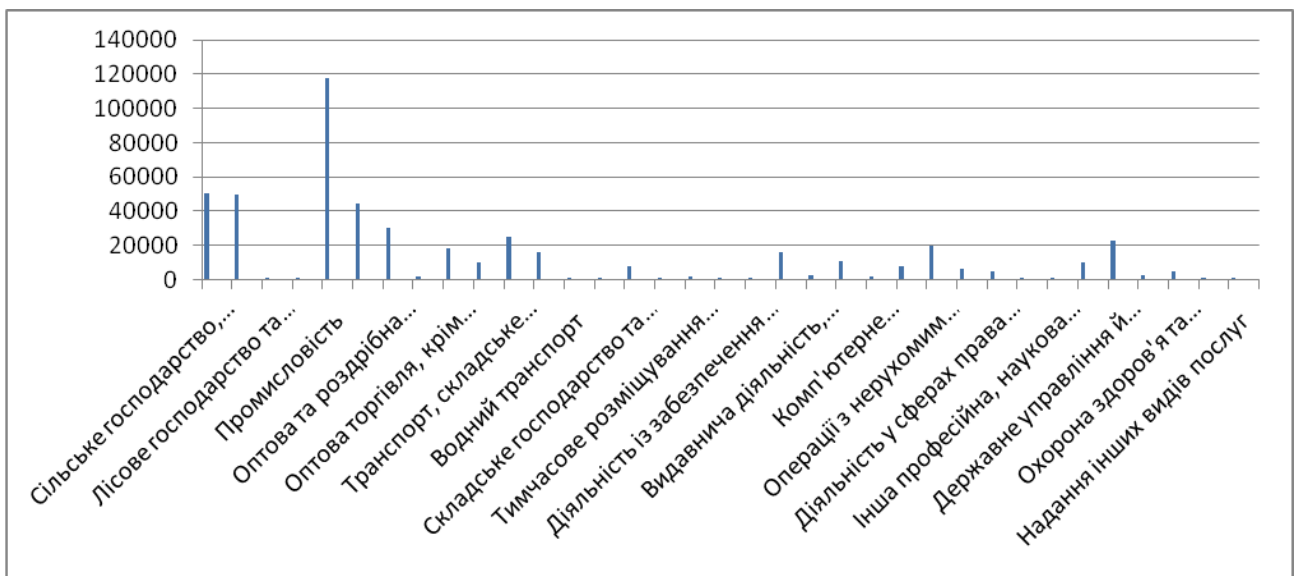
- Режим доступу до ресурсу:
http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/ibd/iki_ed/xls/kied_17_u.zip.
33. Козловець М. А. Соціальна структура українського суспільства в контексті постсоціалістичних трансформацій [Електронний ресурс] / М. А. Козловець // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» № 4 (35) 2017. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://fil.nlu.edu.ua/article/download/119623/114196>
34. Креативный класс и креативный город: российское преломление. 1. Дискуссия о креативности: международный аспект [Електронний ресурс]/Ирина Стародубровская, Дина Лободанова// Региональная политика – С. 127 – 134. Режим доступу: <http://ier.ru/files/text/policy/5-2013/Starodubrovskaya.pdf>
35. Куценко О. Соціальні класи: соціологічні інтерпретації і підходи до вивчення \ \ Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Соціологія. - № 5, 2014. – С. 69-75. Режим доступу: <http://visnyk.soc.univ.kiev.ua/index.php/soc/issue/view/1>
36. Маркс К. 18-летие брюмера Луи Бонапарта [Електронний ресурс] / Карл Маркс // 3.1969. Режим доступу до ресурсу: http://www.gumer.info/bibliotek_Vuks/History/Article/marx_18.php.
37. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. / К. Маркс – М.: Политиздат, 1978. С. 43-321)
38. Мороз Н. Середній клас як необхідна умова розвитку громадянського суспільства в Україні [Електронний ресурс] / Н. Мороз // Сіверянський літопис. – 2019. – Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/57273/12-Moroz.pdf?sequence=1>.
39. Овчиннікова Л. В. Прекарні форми зайнятості населення: сутність і прояви [Електронний ресурс] / Л. В. Овчиннікова // Український соціум. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2016/01/54-64__no-1__vol-56__2016__UKR.pdf.

40. Основи підприємництва: культура, технологія, відповідальність : навч. посіб. [для студ., асп., викл. вишів та всіх підприємців] / Г. М. Захарчин, О. В. Юринець. – К. : Знання, 2011. – 254, [2] с. : іл. – Бібліогр.: с. 174-179)
41. Радаев В.В., Шкаратан О.И. Социальная стратификация: Учеб. пособие. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 124–130
42. Райт Е. О. Марксистские концепции классовой структуры [Електронний ресурс] / Е. О. Райт // Cambridge University Press.. – 1977. – Режим доступу до ресурсу: https://scepsis.net/library/id_608.html.
43. Ручка А. Цінності та ціннісна зміна у сучасному суспільстві [Електронний ресурс] / А. Ручка // Прикладна культурологія і культурні практики. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Kultdum_2013_6_24.pdf.
44. Середня заробітна плата за видами економічної діяльності за місяць у 2017 році [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/gdn/Zarp_ek_m/xls/zedm_17xls_u.zip.
45. Сміт Адам. Исследование о природе и причинах богатства народов. / А. Смит. – М.: Соцэкгиз, 1956: С. 205 -208
46. Статистична інформація щодо фінансових результатів українців [Електронний ресурс] // Державна служба статистики України. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/fin/fin_rez/fr_ed/xls/fr_ed_0917_u.zip
47. Стендинг Г. Прекариат начинает организовываться [Електронний ресурс] / Гай Стендинг // Русская Планета. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://rusplt.ru/policy/prekariat.html>.

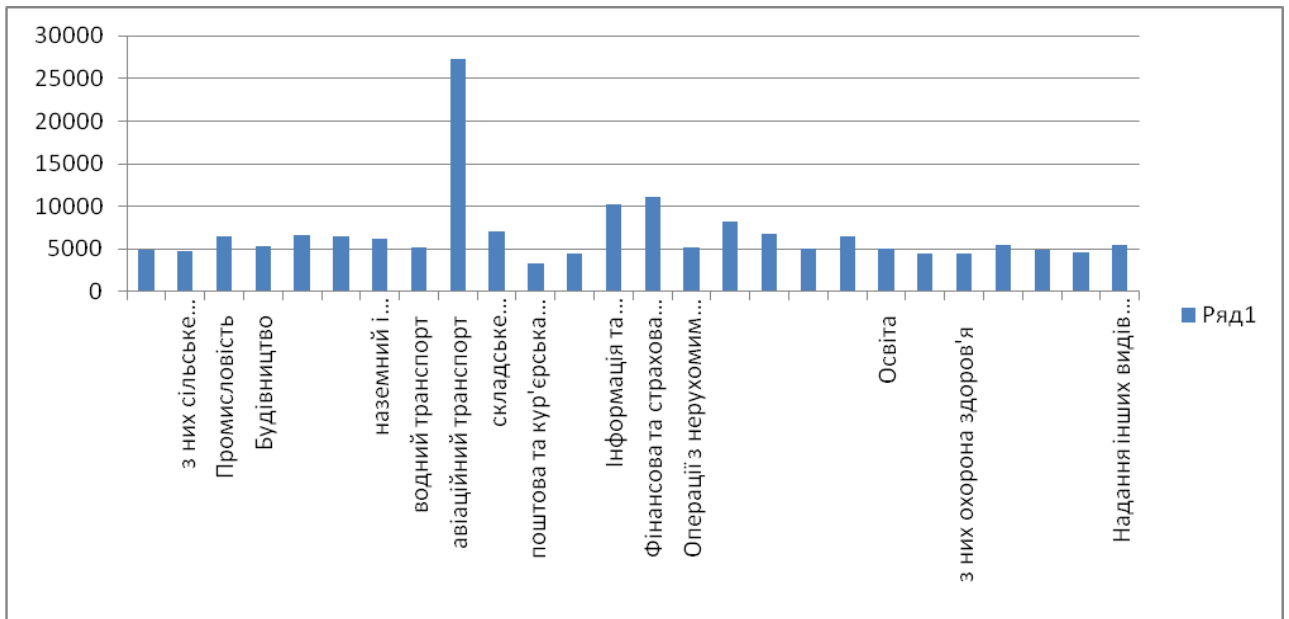
48. Стендінг Г. Прекаріат - новий небезпечний клас / Гай Стендінг. – Москва: Маргинем Пресс, 2014. – 328 с.
49. Тоффлер Э. Шок будущего. — М. : АСТ, 2001. — 560 с
50. Флорида Р. Кто твой город? Креативная экономика и выбор места жительства = Who's Your City?: How the Creative Economy Is Making Where to Live the Most Important Decision of Your Life. — Strelka Press, 2014. — ISBN 978-5-906264-37-4.
51. Флорида Р., Креативный класс: люди, которые меняют будущее, М., Издательский дом «Классика-XXI», 2007 г.
52. Бондарец Б. Б. Прекариат как новый социальный класс: причины возникновения, состав и основные черты [Электронный ресурс] / Б. Б. Бондарец // Педагогика, психология и социология – Специальная и отраслевая социология. – 2018. – Режим доступа до ресурсу: <https://sworld.com.ua/konferru51-218/19.pdf>.

Додатки

Додаток 1: Капітальні інвестиції за сферами економічної діяльності (2017 р.)

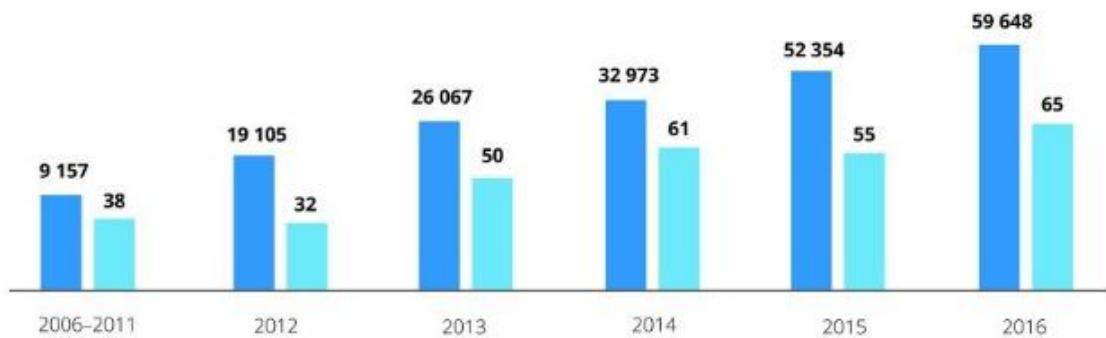
Додаток 2: Рівень середньої за робітної плати в Україні за сферами економічної діяльності (2017 р.)

Додаток 3: Співвідношення заробітку та кількості фрілансерів в Україні (динаміка розвитку)

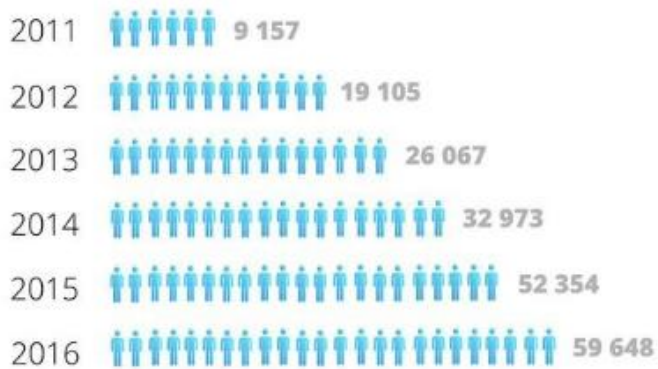
ЗАРОБІТОК VS КІЛЬКІСТЬ ФРІЛАНСЕРІВ В УКРАЇНІ

- - кількість фрілансерів
- - заробіток, млн \$

Додаток 4: Кількість фрілансерів в Україні (динаміка показників).

КІЛЬКІСТЬ ФРІЛАНСЕРІВ В УКРАЇНІ

Загалом на 2017:

Додаток 5: Прибутки/збитки український підприємств за видами економічної діяльності станом на 2017 рік.

Чистий прибуток (збиток) великих та середніх підприємств						
за видами економічної діяльності за січень-вересень 2017 року¹						
						(млн.грн)
	Код по КВЕД-2010	Фінансовий результат (сальдо)	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток	
			у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат	у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат
Усього		158849,8	69,7	274839,1	30,3	115989,3
сільське, лісове та рибне господарство	A	382,9	89,9	650,0	10,1	267,1
промисловість	B+C+D+E	72065,5	69,0	144270,7	31,0	72205,2
будівництво	F	782,6	72,5	2757,9	27,5	1975,3
оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	G	25599,6	75,2	38835,4	24,8	13235,8
транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	H	5589,6	58,5	16243,1	41,5	10653,5
тимчасове розміщення й організація харчування	I	512,8	60,8	1095,1	39,2	582,3
інформація та телекомунікації	J	9121,4	67,8	11677,9	32,2	2556,5
фінансова та страхова діяльність	K	12216,3	69,3	15997,9	30,7	3781,6
операції з нерухомим майном	L	1138,9	63,9	6006,3	36,1	4867,4
професійна, наукова та технічна діяльність	M	30723,5	68,5	34146,5	31,5	3423,0
діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	N	1584,1	65,7	2462,5	34,3	878,4
освіта	P	33,1	69,2	48,8	30,8	15,7
охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	Q	226,3	78,8	425,2	21,2	198,9
мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	R	-1121,6	55,1	189,2	44,9	1310,8
надання інших видів послуг	S	-5,2	65,9	32,6	34,1	37,8